

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№4
(19041)

2018 чылдың
январь 18
четверг

Хүннүң үнери — 08:46
Ажары — 16:34
Хүн дурту — 7:48

Садар өртээ хостуг 12+

Кажан? Каяа? Чүү?

ДУУН

ДЕКАБРЬДА БАЙДАЛ-БИЛЕ

Красноярсктааттың парлалга албанының дыңнатканы-биле декабрь айда республикага хереглел бараан-нарынга болгаш чонга ачы-дуза чедиреринге өртектер — 100,7 хуу, чыл эгезинден 102,7 хуу өскени демдеглеттинген. Ол-ла айда чаңгыс кижиге онааштыр аш-чем барааннарының эң кудуку чижек хемчээли 3778, 91 рубльге деңнешкен.

ЧАА БУДУРУЛГЕ

Кызылга удавас 117 ажилчын олут-тук дааранылга бүдүрүлгези ажиттынар. Ол дугайында Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол интернетте бодунуң блогунда дыңнаткан. Россияда чиик үлетпүрнүң улуг холдингилериниң бирээзи болур БТК компаниялар бөлүүнүн удуртулгазы-биле бир чыл иштинде чорудуп келген чугаалажышкынарның түңнелинде ол дугуржулга чедип алдыган.

БӨГҮН

ТУРГУЗУКЧУ ХУРАЛ

РФ-тиң уруглар эргелериниң талазы-биле бүрүн эргелиг төлээзиниң чанынга ажилдаары-биле Федералдыг адалар чөвүлелиниң тургузукчу хуралын бөгүн Россияның Президентизиниң Администрациязынга эрттирер. Сөөлгү үеде чуртта өг-бүлелерде ада кижиниң ролью кудулап, өг-бүлелерде үнелиг чүүлдер, эки чаңчылдар уттундуруп бар чыдар деп хуралдың эрттирикчилери демдегледип турар. Өг-бүлени деткиринче угланган күрүне, хөй-ниити эгелээшкиннерин каттыштырып, демниг ажилдаары-биле Федералдыг адалар чөвүлелин тургузар.

Тыва Республикадан хуралдың ажилына Тываның Адалар чөвүлелиниң даргазы Хонук-оол Монгуш киржиپ турар.

ДААРТА

КРЕЩЕНИЕ БАЙЫРЛАЛЫ

Православ шажын-чүдүлгениң Крещение байырлалына тураскааткан хемчеглер бөгүн эгелей берген. Январь 18-тен 19 дүнезинде чоннуң сугга эштир черин чаңчыл ёзугаар Вавилин ээтпээнде дерип кылган. Аңаа чылдың-на 2 муң хире кижиге эштип, кадыын экижидип ап турарлар.

Оон аңгыда эштир черлерни Улуг-Хем кожуунуң Шагаан-Арыг хоорайда, Тожунуң Тоора-Хемде, Чеди-Хөл кожуунуң Хову-Аксында дерип тургускан. Чоннуң эштир черлеринче транспорт аргыжылгазын, ол черлерде полиция ажилдакчыларының, эмчилерниң болгаш камгалакчыларның дүн-хүн чок дежурныйлаашкынын организастан.

КӨДЭЭ ПОЛИЦИЯНЫ БЫЖЫГЛААР

2017 чылдың декабрь 27-де Россияның Президентизиниң чарлыгы-биле регионнуң иштиги херектер ямызының чаа баштыңы — полицияның генерал-майору Александр Щурну таныштыраары-биле Кызылда келген РФ-тиң иштиги херектер сайыдының бирги оралакчысы Александр Горовойга Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол регионнуң полициясының структуразынче көдээ килдистерни эгидерин, республикаже кирер черлерге постуларны, мал оору-биле демисежир тускай килдистерни катап тургузарының чугулазын демдегледип, бо айтырыгны Россияның Иштиги херектер ямызынга өөренип көөрүн саналдаан.

Тываның Баштыңының чаңгыс эвес удаа көдүрүп турары чидиг айтырыгларын чаа сайыт бодунуң бүрүн эргелерин аягылап, шиитпирлеп болурун А. Горовой дыңнаткан.

ИХЯ системазын эде тургусканының түңнелинде, ылаңгыя көдээ черлерде, хөй-ниитиниң айыыл чок чоруунда байдал элээн сулараанынга хамаарыштыр республика баштыңының дилээн база дүвүрелин өөренип көргөш, Тываның иштиги херектериниң чаа сайыдынга элээн хөй бүрүн эргелерни бээр дугайында шиитпирни хүлээп алганын Горовой чугаалаан. Эрткен чылдың октябрьда Барнаулга РФ-тиң Айыыл чок чорук чөвүлелиниң үнүшкүнүг хуралының үезинде ол айтырыгларны А. Горовой биле Ш. Кара-оол чугаалашканнар. Ынчан регионга чедип, байдалды боду көрүп, боттук хемчеглерни алырын Россияның иштиги херектер сайыдының бирги оралакчысы республиканың баштыңына аазаан турган.

Генерал республикада байдалды көрүп, корум-чурум камгалаар органнарның ажилы-биле чоок таныжып көргөш, Тываның эрге-чагыргазы бүрүн эргелерни кызыгаарлаар дугайында хойлуларның күүселдези канчап-даа болдунмас дээни шын-дыр дээрзин бадыткаан. Ылаңгыя 25 муң чурттакчыдан эвээш санныг суурларда полицияның кезектерин чок кылып, иштиги херектер килдистерин улгаттырганы частыгы болганын Александр Горовой айткан. Ооң түңнелинде көдээ девискээрлерни «башкарып чадап», полиция биле тус чер бот-башкарылга органнарының кады ажилдажылгазы элээн сулараанын ол чугаалаан.

— Республиканың кожууннарынга полиция килдистерин бөгүн катап эгидери, хөй чарыгдалдарлыг болурун билер бис. Саң-хөө, тыл база өске-даа албаннары тургузары, юридиктиг чер деп бүрүткедири, банк агар санын ажыдары дээш, өске-даа чүүлдерге акша-хөреңги негеттинер. Ындыг болзажок республиканың баштыңының хөй санныг дилеглерин өөренип көргөш, моон мурунда муниципалдыг тургузугларга турган ТР-ниң ИХЯ-зының иштиги херектер органнарын катап тургузар дугайында тодаргай саналдарны ИХЯ-ның удуртулгазынче кириерин генерал Щурга сүмелээн бис — деп, Александр Горовой чугаалаан. Полицияның килдистерин чок арткан көдээ девискээрлерниң чамдызынга түр үениң оперативтиг бөлүктөрүн тургузарын ол саналдаан. Оон аңгыда Тываның ИХЯ-зынга хуу состав-биле кичээлдерни, оларның хуусааларын база темаларын эде көөрүн айткан.

Мал оору-биле демисел чорудар отрядты катап тургузар дээн Шолбан Кара-оолдун саналына федералдыг

ИХЯ-ның удуртулгазы чөпшээрешкен. Шак ындыг кем-херек үүлгедиишкини колдуунда Тывада болуп турары-биле ол хемчегни албан алырын А. Горовой демдеглээн. Суурда чурттакчы чоннуң акша ажилдап алырының, сайгарлыкчы чорукту эгелээриниң база суурнуң экономикаын хөгжүдериниң чаңгыс үндезини мал ажилы болганда, ол кончуг шын айтырыг. Ынчангаш Тываның Баштыңының хойлуга удур хөдөөлишкиннерден малчыннарның, хуу малдыг кижилерниң камгалалын хандыраар дээн негелдези кончуг чөптүг.

Тыва чоннуң арагалаашкынынга салдар чедирип, эзирик кем-херек кылыр таварылгаларның өзүлдезинге үндезинни тургузуп турар «ханы уткалыг» айтырыглар-биле ажилдаарын Александр Горовой чаа сайытка айткан. Республика эрге-чагыргазының ол угла-нышкында күженишкенин ажилының эки түңнелдерин генерал демдеглээн.

«Сөөлгү 7 чылда ол талазы-биле шыңгыы ажилыңарны бадыткап, көргүзүглериңер экижээнин билер бис» — деп, Тываның Баштыңына четтиргенин илестеткен. Полицияның арагага удур кампанияга киржилгези — араганы хойлуга чөрүштүр садып-саарып турарын хынаар немелде хемчеглерни хүлээп алырындан кол хамааржыр деп ол сүмелээн. «Багай арага продукциязын кири сөөртүрүнүң каналдары — ийи автоорукту дуглап, оон өске чүнү канчап болурун көөр бис» — деп, генерал аазаан.

Эзирик байдалда кем-херек үүлгедиишкиннериниң дугайында чугаалап тура, Тываның Баштыңы чаа чылдың дыштаныр хонуктарында болган өлүрүүшкүннер-биле холбаалыг полицияның адресинге шүгүмчүлелди

(Уланчызы 2-ги арында) ➔

Тываның Баштыңының ажил-херээ

ТЕХНОЛОГУТ КУВИСКААЛ КЕЛГЕН

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Москвага ажил-агый аайы-биле чорааш, «Гайдаровчу шуулган» деп делегей чергелиг эртем-практиктиг конференцияда киржип турар.

Шуулган январь 16-да, Москва шагы-биле 8.00 шакта, Президент академиязынга ажил-агый эртенги шайлаашкын-биле ажиттынып, «Россия болгаш делегей: сорулгалары болгаш эң чугула чүүлдер» деп темага ажилын эгелээн. Делегейде билдингир эртемденнер болгаш политиктер, саң-хөө бөлүктөрүнүн база улуг бизнес-элитаның төлээлери социал-экономика хөгжүлдениң чугула айтырыгларының талазы-биле дискуссияларга киришкен. Чижээ, Россияның Чазаның даргазы Дмитрий Медведев «Сорулгалар болгаш эң чугула чүүлдер» деп шөлчүгештиң ажилына киржип, сөс алган.

Оон аңгыда «төгерики столдарны», семинарларны болгаш лекцияларны шуулганың ажилында планнаан. Күрүнө удуртулгасында амгы кыйгырыллар, эрге-чагырга органның төлөвилел ажил-чорудулганын кирири, инновациялар хөгжүлдениң драйверлери, төп банкыларга чаа негелделер, чуратайлыг ниитилел, Октябрь революциясының 100 чылы, Россияда сайгарлыкчы чорукка бүзүрел, шаптараазынар база чедиишкиннериниң барымдаазы, чуратай бүдүрүлгезиниң үезинде кластерлиг аргалар – темаларның эң колу болур. Шолбан Кара-оол эксперт кылдыр ийи сайгарылгага киржир – бюджеттиң шын чарыгдалы күрүнени боттут эргелеп-башкарылганын көрүнчүү база күрүнө удуртулгасында амгы үениң кыйгырыллары.

Тываның Баштыңы шуулганың дугайында бодунуң блогунда ниитилелди база экономиканы чуратайлыг технология-же шилчидер дугайында чугаа-ылаңгы аныктарга эң солун дискуссия болур деп бижээн.

«Кыскаладыр чугаалаар чүве болза, шупту чүүлдерде чаа технологияны бижээт. Смартфоннар, онлайн-садыглаашкыннар, интернет таварыштыр төлөвилелдериниң төлээринге, поликлиникага бижидип алырынга чаңгыс берген бис. Күрүнө удуртулгасындан эгелээш, хөмүр-

даш азы нефть тывыжы, көдээ ажил-агый бүдүрүлгезинге чедир, өске-даа ажил-чорудулгаларны автоматчыдар херектерге кел чыдар. Бүдүрүлгө, транснационалдыг компания азы бүдүн чурт-даа болза, технологут чарышка чедиишкинниг кижини ойнап алыр үеже кел чыдар. Бо хүнде «алдын холдуг» болуру-биле кады, нарын техниканы «сен» кылдыр ажыглап билер херек» — деп, Шолбан Кара-оол бодаалдары-биле үлөшкен.

Республика баштыңы Москвага сургакчылап турар үезинде элээн каш ажил-агый ужуражылгаларны планнаан. Амгы үеде Тывадан 32 студент өөренип турар, чурттуң хоочун болгаш депшилгелиг дээди өөрөдигер черлериниң бирээзи – РФ-тиң Чазаның чанында Саң-хөө университетинге Шолбан Кара-оол январь 15-те чораан. Тываның Баштыңы университеттиң ректору М.А. Эскиндаров-биле тыва абитуриентилерге бюджет олуттарынче квотаның санын көвүдөдир арганы чугаалашкан.

«Квотаны көвүдөдирин дугуршувус. Чылда амдыызында 2 бюджет олудун берди, чоорту ону көвүдөдирин көөр. Тывага мергежилдиг аналитик специалистер чугула херегин билип, уткуй базымны кылганы дээш, Михаил Абдурахмановичке улуу-биле четтирдим. Ындыг специалистерниң белеткели-нда эки. Студентилерге эки өөрениринге таарымчалыг байдалдарны тургусканын көрдүм. Информация технологиялары, студентилер биле башкыларның онлайн-харылзаазының системазы бедик деңгээлде-дир. Эң кол чүве – университет соонда аныктар төрзүн черинче чанып кээр кылдыр, абитуриентилерниң тускай шиллелгезин чорудуп тура, университет-биле кады негелде дугуржулганы чарар хемчегни алырын Михаил Абдурахманович-биле шиитпир-ледивис» — деп, Шолбан Кара-оол ужуражылганың түңнелин дыңнаткан.

Төлөвилел

ЧУРТТАП ТУРАР СУУРУМ

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол 2018 чылды — Биче суурларны хөгжүдериң чылы кылдыр чарлаан. Амгы үеде республикада бир муң четпес чурттакчылыг 66 суур бар.

«Бичи суурларны ниити амыдыралын катап тургузуп, оларның айтырыгларын шиитпирлээр херек. Ажил кончук улуг, чаңгыс чылдың эвес, ынчалза-даа ону эгелээри чугула. Чазакка ындыг төлөвилелдиг тургускаш, төлөвилелди хевирлээрин дагзып тур мен. Ону «Чурттап турар суур» деп адаарын саналдадым. Төлөвилел эвээш дизе-ле беш чылга санаттыг болур ужурулуг. Эгезинде анализ чоруткаш, айтырыгларны болгаш

чылдагааннарны тодарадыр, чон чыыштарыга ажык чугаадан чорудар. А оон бүгү суур-биле шимченириниң тодаргай планын азы суурнуң хөгжүлдениң программаны бадылап алыр. Ол программа болгаш оон боттанышкыны чаа төлөвилелдин үндезинин тургузар. Чазакта шиитпирни хүлээп алган бис — ямылар болгаш албан черлери суурлар бүрүзүнге кураторлар болур. Ол чаа төлөвилелге тус черниң Төлээлчилер хуралдарындан эгелээш, Тываның парламентинге чедир республиканың депутат корпузу база киржири чугула» — деп, республиканың баштыңы Дээди Хуралга Айыткалында демдеглээн.

gov.tuva.ru

КӨДЭЭ ПОЛИЦИЯНЫ БЫЖЫГЛААР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында). Александр Горовойга тайылбырлаан. Ол кемниг херектерни моон мурнунда шиитпирлээр чораан кижилер кылган, бир эвес хыналда-хайгаарал системазы таптыг ажилдап турган болза, ону болдурбайн барып болур турган деп, Шолбан Кара-оол айткан. Полицияның учедунда кижилер дугайында чугаа чоруп турар болганда, республика баштыңының ол негелделери хоойлу езугаар чөптүг деп генерал деткээн. Ындыг-даа болза катап-ла ол кижилерниң кем-херектерни үүлгедип турары социал талаалыг дээрзин ол айткан.

— Кеземче күүселдезиниң федералдыг албанының системазын 5-7 чыл бурунгаар акшаландырышкынын кызырган соонда, шенелдеде болгаш эрте-жик хосталып үнген кижилерниң саны көвүдээн. Беш чыл бурунгаар ККФА-да 1,2 млн. кижини турган болза, бөгүндө кеземче эрттирер черлерде 630 муң кижини бар. Кижилер хосталып үнгөш, таптыг амыдырап шыдавайн, катап-ла кем-херек үүлгеткеш, ол-ла системаже кирип турарлар — деп, Горовой бодаалы-биле үлөшкен.

Полиция эрге-чагырга органның деткимчези база хөй-ниитиниң деми-биле араганың хайы-биле болган кем-херек үүлгедиишкннерин чок кылып, чажыт арага садыглап турар адрестерни узуткап, арагалаашкын-биле демисежип шыдаарын ол чугаалаан.

Александр Горовой эки турачы улусчу дружиналарны деткип турары дээш республиканың эрге-чагыргазына четтиргенин илереткен. Бөгүндө Тывада 1470 кижини составтыг эки турачы 80 улусчу дружина бар. Республика ДНД кежигүннеринге компенсацияны, шактап ажилдаан дээш төлөвилелерни база полицияга дузалашканы дээш хамаатыларны деткээн чиигелделерни хоойлу езугаар быжыглаан. «Субъектилер шупту-ла ындыг чарыгдалдар кылбайн турар. Девискээрниң тускайлаңын, оон географиязын, угланышкынын, транспорт хандырылганын база кижилерни мөөңнээнин өөренип, ажилды кады канчаар органиастаарын силерден шингээдир

бис» — деп, Александр Горовой Шолбан Кара-оолга чугаалаан. Генерал коллегия хуралында регионнуң сонугралында айтырыгларны шиитпирлээрин, тус черниң айтырыгларынче канчаар кирерин сүмелзээн.

Регионнуң хөй талаалыг ажил-чорудулгалыг төптеринче ИХЯ-ның паспорттар биле чоллаачы шындылгалар тыпсыр ажилдарны шилчидип бээрин Тываның Баштыңы-биле дугурушкан. Оон мурнунда ол ачы-дузаларны чедиргенинден орулга бүрүнү-биле федералдыг казнаже чоруп турган болза, ам оон 50 хуузу регион бюджетинче кирер.

Республика баштыңының федералдыг миграция албанының девискээр килдизинге аңгы оран-саваны тудуп бээри чугула дээн дилзэн Александр Горовой Александр Щурга дагзып, оон белеткелин дүргедирин онааган. Тываның эрге-чагыргазы Кызылдың төвүндө чер участогун шагда-ла тускайлап каанын, ындыг болзажок ведомство ол айтырыгны чогумчалыг шиитпирлээрин саададып турарын дыңнаткан. «Миграция төвүнүң тудуун эгелээр дээш кызыдар бис. Кижилер санын кызырганындан, улуг чүк-биле ажилдап турар ажилдакчыларга чогумчалыг байдалдарны тургузар херек» — деп, ол чугаалаан. ФМА-ның регион килдизи амдыызында чуртталга бажыңының бирги кадында ажилдап турарын сагындыраал.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол регионнуң тускайлаң байдалын ханы билип, сеткилинден сагыш човап турары дээш Россияның иштиги херектер сайыдының бирги оралакчызы, генерал-полковник Александр Горовойга четтиргенин илереткен.

«Хүндүлүг аалчы — Россияның иштиги херектер сайыдының бирги оралакчызы А.В. Горовойну бистиң черивиске хүлээп алыры эки болду. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, сибирижи, краснояржи, бистиң киживис. Тывага келгеш, бистиң ИХЯ-ның чаа удуртукчузун таныштырды. Александр Александрович Щур, чаа-ла 42 харлыг анык-даа болза, генерал-майор эргелиг. Бистиң полициявыс чартык чыл хире удур-

тукчу чок турган, ол ажилды шынарынга база салдары. Чаа сайыт ажилче дораан рер күзелин чугаалаарга, дө өөрдүм. Ол дыка хөйүнү чугаа тур. Чүглө ээлчеглиг сылдыс алып, албан-дужаал айтырыгны дээш эвес, а Тываның сонугалдарын болгаш айтырыгларын шиитпирлээринге алдар-а-шыны дээш ажилдаарына тален. Полицияның муниципалдыг звенозун быжыглаарын элч чугаалаштывыс. Регионнуң кайлаңын, девискээрлер азының ыраан, дыка хөй суур-же чедериниң бергезин, кызыл черлерни, социал нарын бадалды өөренип көрбейн, чоручурум камгалаар системаны тургускан соонда, оон ажы элзэн кошжааган. Александр Горовой Горовойдан база сайыдывыстан деткимчени бакады ажилдаар чүткүлдү, айтырыгларывыска билииш барын эскердим. Республика кирер черлерге чажыт ара база спиртти кири сөөртүрү моондакты тургузар ужуру орук-патруль албанының постларын катап тургузарын детки болган. Көдээ черлерде участоо шагдааларының институт дүжүрүп эвес, харын-даа калбартып, күштелдирер дин билгенинге таарзынды. Мал оору-биле демисежир тикай угланышкынын отряд дүжүргөн соонда, мал оору катап көвүдээн, ынчангаш ону тап тургузар херек дээн дилзэн хүлээп алды! Моон мурну шиитпирлээр чораан кижилер хайгаарал-хыналдазын бы холга алып херек. Шупту херек үүлгедиишкннериниң тындан хөйүн мурнунда шиитпир чораан кижилер үүлгеткен. Кандыг-даа кем чок аныктар боттарынче хаара тудуп эгелээш, Тус черде дүржөк, онза айыыл кижилер-биле бистиң суурлар-выс боттары арткан деп бол. Ол угланышкыннарда эл хөйүн кылган бис, түңнелд бар. Бүгү күштү чаңгыс кылды чыыптар болзувусса, оон-д хөйүн шыдаарывыска бүзүр мен» — деп, Шолбан Кара-оол коллегия хуралының төнчүзүн чугаалаан.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол парлалга албан

Истелге албанында чаа чүү

ДНК ЛАБОРАТОРИЯЗЫН АЖЫТКАН

үре-түңнелдиг ажилды боттандырырынга бүзүрээр мен. Ынчангаш лабораторияның эксперт-криминалисттеринге чедиишкинни күзөдүм» — деп, чылыг-чымчак сөстөр-биле байырлалды ажиткан.

Россияның ИХЯ-ның удуртулганы ТР-ниң ИХЯ-ның Эксперт-криминалисттер төвүнүң баазына ДНК-клеткалар шинчилели чорудар лабораторияны тургузар дугайында шиитпирни 2016 чылда хүлээп алганын сагындырып каалыңар. Бо хевирниң лабораториязы кемниг-херек үүлгедиглерин истеп тодарадыры-биле угланган экспертизаларны санын көвүдөдип, истелгениң үезин кызырып, үре-түңнелдиг ажилды боттандырыры чугаажок.

Молекула-генетиктиг шинчилел ажилы чорудар лаборатория амгы үениң дериг-херекселдери-биле долу

чүмнеттинген болгаш аңгы хевирниң экспертизаларын кылып чорудар тус мергежилдиг специалистер биле хандырттыган. Кем-хер болган черлерде корум-чур үүлгедикчилериниң арттыры каан биологтук истерин (сал истери, төгүлгөн ханна баш дүктери, мага-ботт ылгалган суг дер, дүкпү-чар дээш өске-даа) барымдаала кандыг кижиге хамааржыр шынны-биле илередип тодарадыптар аргалыг. База ышкаш кижиниң төрөл уксаазы үстүндө чыскаап бижээн материалдар-биле бадыткаар ар Тывада база ажиттыганы оо Моон мурнунда мындыг хевирлиг ажилдарны республикада дашкаар Красноярск, Абакан хоорайларга чорудуп турган демдеглеп каалыңар.

ТР-ниң ИХЯ-ның парлалга албан

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле шаңнаарының дугайында
Хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы ээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле шаңнаары болза:

Мунзук Максимович ИРГИТТИ – Тыва Республиканың Хамааты камгалал лагаш онза байдалдар албанының зал-ондактан катап тургузар албан Тыва Республиканың күрүнениң бюджет бан черинин

Алена Санчайевна КЫСЫДАКТЫ – Тываның күрүне университети дээр профессионал эртемниң күрүнениң федералдыг бюджет өөредилге албан черинин кафедра эргелекчизи;

Вячеслав Корген-оолович МОНШТУ – Сүт-Хөл кожуунун Суг-Аксы музунун хууда сайгарлыкчызы;

Сылдыс Чамбааевич МОНГУШТУ – Тываның күрүне университети дээди профессионал эртемниң күрүнениң федералдыг бюджет өөредилге албан черинин инженер-техниктиг факультетинин деканы;

Туран-оол Соспуй-оолович ОНДАРНЫ – «Дайза» арат (фермер) ажыл-айының баштыңы, Сүт-Хөл кожуунун Суг-Аксы сумузуун «Адалар чөвүлели» ийити организациязының кежигүнү;

Василий Савырович САЛЧАКТЫ – Тываның гуманитарлыг болгаш дузалал социал-экономика шинчилелдер институту дүнениң бюджет эртем-шинчилел болгаш редилге албан черинин эртем архивинин эргелекчизи, улуг эртем ажылдакчызы;

Аяна Борисовна ХОМУШКУНУ – Тыва Республиканың Хамааты байдал тыларын бүрүткээр эргелелдин (Аген-лелдин) хамааты байдал актыларын өлөткээр болгаш шыгжаар килдистиң специалистизи.

Кадык камгалал адырынга хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле шаңнаары болза:

Айлана Дуроповна ИРГИТТИ – Хаа-Хем кожуунун төп эмнелгеши Тыва Республиканың күрүнениң бюджет кадык камгалал албан черинин уруглар тыбырының палата сестразы;

Нина Александровна ОНДАРНЫ – Хаа-Хем кожуунун төп эмнелгеши Тыва Республиканың күрүнениң бюджет кадык камгалал албан черинин акушерказы;

Мария Давааевна САТТЫ – «Каа-Хем кожуунун төп эмнелгеши» Тыва Республиканың күрүнениң бюджет кадык камгалал албан черинин уругларның исток эмчизинин сестразы.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2017 чылдың декабрь 18 № 241

18 чылда Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуларынга коммунал ачы-дузазы дээш хамаатыларның кириер телевиденин хемчээлинге өскерилгелерин эң үстүкү (эң улуг) индексстерин доктаадып тургузарының дугайында

Россия Федерациязының Чуртталга екизинин 157.1 чүүлүн күүседир сорул-биле база Россия Федерациязының Хааның 2014 чылдың ноябрь 1-де 222-р болгаш 2017 чылдың октябрь 1-де 2353-р айтышкыннарынга штур доктаадырым болза:

1. 2018 чылдың январь 1-ден эгелеп Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуларынга коммунал ачы-дузазы дээш хамаатыларның кириер телевиденин хемчээлинге өскерилгелерин эң үстүкү (эң улуг) индексстерин доктаадып тургузар.

2. Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуларынга коммунал ачы-дузазы дээш хамаатыларның кириер

телевиденин доктаадып тургускан эң үстүкү (эң улуг) индексстеринин тургускан хемчээлин бадылаар.

3. Күжүн чидирген деп санаары болза:

Тыва Республиканың Баштыңының 2016 чылдың декабрь 31-де «2017-2018 чылдарда Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуларынга коммунал ачы-дузазы дээш хамаатыларның кириер турар телевиденин хемчээлин эң үстүкү (эң улуг) индексстерин доктаадып тургузарының дугайында» №271 чарлыгын;

4. Бо чарлыкты «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар, «Эрге-хоойлу медээлеринин албан езузунун интернет-порталына» (www.pravo.gov.ru) болгаш «Интернет» информация-телекоммуникация четкизинде Тыва Республиканың албан езузунун сайты-зынга кириер.

5. Бо чарлык ону албан езузу-биле парлаан хүнден 10 хонук эрткенде, ынчалза-даа 2018 чылдың январь 1-ден эрте эвесте, күштүг болуп кириер.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2017 чылдың декабрь 18 № 242

Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медалы-биле С.И. Аяаны шаңнаарының дугайында

Өзүп олар салгалды өөредип кижизидер херекке үлүг-хуузу болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медалы-биле муниципалдыг бюджет ниити өөредилге албан чери Каа-Хем кожуунун Бүрөн-Хем сумузуун ортумак ниити-билиг школазының эге класстар башкызы Светлана Ивановна АЯАНЫ шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2017 чылдың декабрь 20 № 247

Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле Г.Н. Буяндыны шаңнаарының дугайында

Өзүп олар салгалды өөредип кижизидер херекке хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле муниципалдыг бюджет ниити өөредилге албан чери Каа-Хем кожуунун Бүрөн-Хем сумузуун ортумак ниити-билиг школазының тыва дыл болгаш чогаал башкызы Галина Начыновна БУЯНДЫНЫ шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2017 чылдың декабрь 20 № 248

«Тыва Республиканың өөредилгениң алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты О.К. Дугурга тыпсырының дугайында

Өзүп олар салгалды өөредип кижизидеринге ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың өөредилгениң алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты «Кижизиттирикчи уругларының шуптузунун күш-шыдал болгаш угаан-медерелин сайырадыр база экижидер Кызыл хоорайның №29 уруглар сады – Уруглар кадык экижидер төп» школа назыны четпез уругларның муниципалдыг автономну өөредилге албан черинин кижизидикчи башкызы Оксана Кунаевна ДУГУРГА тыпсыр.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2017 чылдың декабрь 29 № 252

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ АЙТЫШКЫНЫ

Тыва Республиканың шеригже келдиришкин комиссиязының курлавыр составына өскерилгелер кириеринин дугайында

Тыва Республиканың 2003 чылдың январь 4-те «Тыва Республиканың Баштыңының – Чазаның Даргазының эрге-байдалының дугайында» №97 УХ-1 Конституция хоойлузунун 7 чүүлүнүн 4 кезээнге дүүштүр:

1. Тыва Республиканың Баштыңының 2017 чылдың сентябрь 29-та № 304-РГ айтышкыны-биле бадылаан Тыва Республиканың шеригже келдиришкин комиссиязының курлавыр составына дараазында өскерилгелерни кириер:

а) шеригже келдиришкин комиссиязының курлавыр составына Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызы – Тыва Республиканың Баштыңының Администрациязының болгаш Тыва Республиканың Чазак Аппаратының удуртукчузу Анатолий Партизанович

Дамба-Хууракты кириер;

б) шеригже келдиришкин комиссиязының курлавыр составында Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызы Аяс Май-оолович Чудаан-оолду үндүрер.

2. Бо айтышкыны «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар, «Эрге-хоойлу медээлеринин албан езузунун интернет-порталына» (www.pravo.gov.ru) болгаш «Интернет» информация-телекоммуникация четкизинде Тыва Республиканың албан езузунун сайты-зынга кириер.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2017 чылдың декабрь 21

№ 436-РГ

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Баштыңының «Өг-бүле бүрүзүнге – дээди эртемниг бирден эвээш эвес уруг» төлевилелин күүседиринин чурумун бадылаарының дугайында

2017 чылдың декабрь 18 № 547 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Бадылаары болза:

Тыва Республиканың Баштыңының «Өг-бүле бүрүзүнге – дээди эртемниг бирден эвээш эвес уруг» төлевилелин күүседиринин чурумун;

Тыва Республиканың Баштыңының «Өг-бүле бүрүзүнге – дээди эртемниг бирден эвээш эвес уруг» төлевилелин киржикчилеринге социал деткимче хемчеглеринин көргүзеринин талазы-биле республика комиссиязының дугайында дүрүмнү;

Тыва Республиканың Баштыңының «Өг-бүле бүрүзүнге – дээди эртемниг бирден эвээш эвес уруг» төлевилелин киржикчилеринге социал деткимче хемчеглеринин көргүзеринин талазы-биле республика комиссиязының составын.

2. Тыва Республиканың муниципалдыг районнарының болгаш хоорай округтарының тус чер бот-башкарылга органнарынга Тыва Республиканың Баштыңының «Өг-бүле бүрүзүнге – дээди эртемниг бирден эвээш эвес уруг» төлевилелин күүседиринин талазы-биле нормативтиг эрге-хоойлу актыларын ажылдап кылгаш, хүлээп алыр кылдыр сүмелээр.

3. Тыва Республиканың республика бюджетинин акша-хөрөңгизинин Тыва Республиканың Баштыңының «Өг-бүле бүрүзүнге – дээди эртемниг бирден эвээш

эвес уруг» төлевилелин күүседиринин талазы-биле кол башкарыкчызы кылдыр Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызын томуйлаар.

4. Күжүн чидирген деп санаары болза: Тыва Республиканың Чазаның 2015 чылдың март 12-де «Өг-бүле бүрүзүнге – дээди эртемниг бирден эвээш эвес уруг» губернатор төлевилелинге дүүштүр дээди өөредилгениң өөредилге организацияларында өөренип турарларга социал деткимче хемчеглеринин дугайында» №98 доктаалын;

Тыва Республиканың Чазаның 2016 чылдың март 16-да «Тыва Республиканың Чазаның чамдык доктаалдарына өскерилгелер кириеринин дугайында» №73 доктаалының 1 пунктузун;

Тыва Республиканың Чазаның 2017 чылдың июнь 8-те «Тыва Республиканың Чазаның өөредилге талазы-биле чамдык доктаалдарына өскерилгелер кириеринин дугайында» №271 доктаалының 4 пунктузун;

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар, «Эрге-хоойлу медээлеринин албан езузунун интернет-порталына» (www.pravo.gov.ru) болгаш «Интернет» информация-телекоммуникация четкизинде Тыва Республиканың албан езузунун сайты-зынга кириер.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың девискээринге күрүнениң доктаадып тургузар өртектеринин (тарифтеринин) талазы-биле регионалдыг күрүне контролюн (хайгааралын) организаастаарының болгаш чорударының чурумун бадылаарының дугайында

2017 чылдың сентябрь 13 № 410 Кызыл хоорай

дыры болза:

2008 чылдың декабрь 26-да «Күрүне контролюн (хайгааралын) болгаш муниципалдыг контролду боттандырып тура, юридиктиг черлеринин болгаш хууда сайгарлыкчыларның эрге-ажыктарын камгалаарының дугайында» №294-ФХ Федералдыг хоойлуга болгаш Россия Федерациязының Чазаның 2013 чылдың июнь 27-де «Күрүнениң доктаадып тургузар өртектеринин (тарифтеринин) талазы-биле күрүне контролюнун (хайгааралының) дугайында база ол ыш-каш Россия Федерациязының Чазаның чамдык актыларын өскерткенин болгаш күжүн чидирген деп санаарының дугайында» №543 доктаалына дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның доктаа-

1. Тыва Республиканың девискээринге күрүнениң доктаадып тургузар өртектеринин (тарифтеринин) талазы-биле регионалдыг күрүне контролюн (хайгааралын) организаастаарының болгаш чорударының чурумун бадылаар.

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар, «Эрге-хоойлу медээлеринин албан езузунун интернет-порталына» (www.pravo.gov.ru) болгаш «Интернет» информация-телекоммуникация четкизинде Тыва Республиканың албан езузунун сайты-зынга кириер.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызы А. БРОКЕРТ.

ХАМААТЫЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

Кызыгаар зоназының чурумун, ооң иштинде амыдыралга херек ажил-агый чорудуп тура хажыдарын болдурбас сорулга-биле Россияның ФАЧА-ның Тыва Республикада Кызыгаар эргелели кижилериниң болгаш транспорт аймааның кызыгаар зоназынче киреринге (эрттеринге) эрттирилге бижиктерни база кызыгаар зоназынга ажил-агыйжы, ус-тывыш болгаш өске-даа ажил-агый чорударында чөпшээрел бижиктерни тыпсыр талазы-биле күрүне ачы-дузанын чедирериниң чурумунда 2018 чылдың январь 1-ден эгелеп күштүг болуп кирер өскерлишкннериниң дугайында хамаатыларга дыңнадып тур (Россияның ФАЧА-ның 2017 чылдың август 7-де №455 дужаалын езугаар).

Амыдыралга херек ажил-агый чорударында эрттирилге болгаш чөпшээрел бижиктерни долдурарының чурумунда дараазында өскерилгелерни кириген:

1) кызыгаар зоназынче эрттирилге бижикти азы кызыгаар зоназынга ажил-агыйжы, ус-тывыш болгаш өске-даа ажил-агый чорударында чөпшээрел бижикти алырынга билдиришкн кирип болур кижилер: 18 хар четкен РФ-тиң хамаатылары, даштыкы хамаатылар, хамааты эргези чок кижилер; Россияның болгаш даштыкының юридиктиг черлери, хууда сайгарлыкчылар;

2) күрүне ачы-дузанын чедиреринге эргежок чугула документилерни билдиришкн кирикчизиниң адындан ооң бүзүрөткөн төлээзи бүзүредилге бижикке үндезилеп кирип болур. Бо таварылгада бүзүрөткөн төлээзиниң бодун шынзыдып турар документизин болгаш бүзүредилге бижикти немей кожар;

3) 18 хар четпээн хамаатыга эрттирилге бижикти ооң хоойлу езугаар төлээзи (ада-иези, азыракчызы) кылдыртыр;

4) эрттирилге (чөпшээрел) бижикти кылдыртырының үе-хуусаазы Россия Федерациязының хамаатыларынга – 30 хонуктан 15 ажил хүнү кылдыр кызырылган; даштыкы хамаатыларга болгаш хамааты эргези чок кижилерге – 60 хонуктан 30 хонук кылдыр кызырылган.

Күрүне ачы-дузанын чедиреринге эргежок чугула документилерни боду

кириген, ол ышкыш электроннуг документ хевиринге чорутканда, хүлээп алырындан ойталаар чылдагааннарга хамааржыры болза:

кириген документилерниң негелделерге дүүшлөзи;

кириген документилерде оларның утказын чаңгыс аай тайылбырлаптар арга чок хажыдышкннарның бары;

билдиришкн кирикчизинге хамаарылга чок кижиниң документилер киригени;

билдиришкн кирикчизиниң бодун шынзыдып турар документизиниң үе-хуусаазының эрткени.

Эрттирилге (чөпшээрел) бижикти тыпсыры:

Кызыгаар зоназы турар девискээрде Россия Федерациязының субъектизиниң кызыгаарында чурттап турар чериниң аайы-биле бүрүткеттирген болгаш кызыгаар зоназынче кирерин (эрттерин) (ажыл-агыйжы болгаш ус-тывыш ажил-чорудулгазын боттандыраарын) Россия Федерациязының чогуур субъектизиниң иштинде доктаамал боттандырып турар Россия Федерациязының хамаатыларынга – билдиришкн кирикчизиниң айыткан үе-хуусаазында, ыңдыг-даа болза үш чылдан эртпес үе-хуусаага (ооң мурнунда бир чыл турган);

өске категорияның хамаатыларынга – билдиришкн кирикчизиниң айыткан үе-хуусаазында, ыңдыг-даа болза бир чылдан эртпес үе-хуусаага.

Кызыгаар зоназынга эрттирилге бижикти (бодун шынзыдып турар документилери) чокка чүгө күрүне кызыгаарын дургаар черниң 5 километр чокк девискээринде чурттап турар азы чедип келген чериниң аайы-биле бүрүткеттирген РФ-тиң хамаатылары туруп болур.

Өске хамаатыларга (ооң иштинде күрүне албан-хаакчыттары, организацияларның албан-дужаалдыг кижилери болгаш төлээлери, шериг албан-хаакчылары дээш оон-даа өске) 5 километр чокк девискээрже киргенде, бодун шынзыдып турар документилеринден аңгыда, эрттирилге (чөпшээрел) бижикти азы «Кызыгаар чурумунун дүрүмнериниң» 1.3 пунктузунда айыттыг кызыгаар зоназынга турар эргени чөпшээрер турар өске-даа документилерин (сургакчы-

лаашкын шынзыдылгасы, эмчилээринге путевка, бижимел айтышкын дээш өске-даа документилерин) ап алыры чугула.

Кызыгаар зоназынче кирер (эрттер) эрттирилге (чөпшээрел) бижикти кызыгаар чоогунда тускай кезектерге (Мугур-Ахсы, Саглы, Хандагайты, Торгалыг, О-Шынаа, Шара-Суур, Цаган-Тологой салбырларында) азы Россияның ФАЧА-ның Тыва Республикада Кызыгаар эргелелинге кылдыртып (Кызыл хоорай, Дружба кудумчузу, бажың 42а, КПП), чок болза «Күрүне ачы-дуза» порталының сайтызынга долдуруп ап болур. Ол ышкыш билдиришкнни электроннуг почта азы почта харылзаазын таварыштыр база чорудуп болур. Электроннуг почта таварыштыр чорутканда, бодун шынзыдып турар документизинде хамаатының дугайында медээлери (фамилиязы, ады, адазының ады, төрүттүнген чери, ай-хүнү, документизиниң дугаары, ты-выскан чери, ай-хүнү) кирип турар арыннарының электроннуг хоолгазын албан кожар. Бүзүрөткөн кижилер таварыштыр билдиришкнни кириген таварылгада бүзүредилге бижикти болгаш билдиришкн кирикчизиниң бүзүрөткөн төлээзиниң бодун шынзыдып турар документизин немей кожар.

Кызыгаар зоназынга түр када тура-рын болгаш чорудурун чөпшээрер турар туризм (чөпшээрел чок ажил-чорудулгадан аңгыда) деп билишкн база тыптып келген.

«Кызыгаар зоназында туризм талазы-биле ажил-чорудулганы күүседир дугайында керээлдерде айыттыг черлерде, ол ышкыш кызыгаар зоназында туризм ачы-дузанын чедирер турар организацияның кызыгаар органы-биле дугурушкан маршруттарында туризм (чөпшээрел чок ажил-чорудулгадан аңгыда) сорулгалыг турар Россия Федерациязының хамаатыларынга».

Эрттирилге (чөпшээрел) бижикти долдурары болгаш тыпсыры халас.

Чайгы дыштанылганында кызыгаар зоназынче (ооң иштинде Төре-Хөлче) эрттер бижикти кылдыртып алыскап турар күзелдиг кижилер чайгы үени манап турбайн, бо үелерде-даа кызыгаар эргелелинче баргаш, кылдыртып, ап болур.

КҮРҮНЕ КЫЗЫГААРҮРЭЭН

Россия Федерациязының Кү кызыгаарын хоойлуга удур үрээшкннерин Эрзин кожунун чурттакчызын маарыштыр судтуң шииткели кү болуп кирген.

Оперативтиг-истелге хемчеглери чорудулгазының үезинде Россияның Фалдыг айыыл чок чорук албанының (Фалдыг айыыл чок чорук албанының) ажилдакчылары 2015 чылдың октябрь 26-дан 27 дүнезинче Эртине Богдан Банданның 26 харлыг чаңгыс чер-чурт биле (аңаа хамаарыштыр материалда аңгылаан) кожа чыдар күрүнениң девискээринден мал оорлап алып сорулгалыг бурунгаар дугурушкыш, Россия Федерациязында дашкаар үнер тускай шынзыдып документизи болгаш РФ-тиң хоойлу дүрүмнери-биле доктааттыг чурумгаар алып чөпшээрел бижикти чокка Эрзин кожунун Качык сумузуң девискээри тургускан № 272 кызыгаар демдээниң жундан Моолче РФ-тиң Күрүне кызыгаар айттарлыг үрөп киргени тодараттыг. Бандан эжи-биле Моолдун хамаатызы 32 баш адын одардан оорлааш, Кү кызыгаарын эрттир сүрүп эккелген.

Эрттирип чоруткан оперативтиг-истелге ажилының түңнелинде 2016 чылдың июнь 24-те Россияның ФАЧА-ның Тыва Республикада эргелелин ителге сорулгалыг Э.Б. Банданга хамаарыштыр РФ-тиң КК-зиниң 158 чүүлүнүн 2 кезээ-биле, чүүлүнүн 3 кезээ-биле көрдүнген кем-херек үлгедиишкнниң кеземче херээн от гаш, истээн.

2017 чылдың сентябрьда ТР-и Эрзиниң кожун суду Э.Б. Банданның КК-зиниң 322 чүүлүнүн 3 кезээ-биле, 158 чүүлүнүн 3 кезээниң «в» пунктузу-биле көрдүнген кем-херек үлгедиишкнни кылганы буруулуг деп санааш, шыңгы чурум эдип-чазаар колонияга эрттирер кылды хосталгазын 2 чыл 8 айга казып шиитке

2017 чылдың декабрь 17-де Тыва Республиканың Дээди Судунун кезем херектериниң талазы-биле суд коллегиясы Эрзиниң кожун судунун шииткели өскертилге чокка арттырган.

Бо үеде судтуң шииткели күш кирген Россияның ФАЧА-ны Тыва Республикада Кызыгаар эргелелин парламентке албан

Эки кижилер дугайында

«Кижилер төөгүзү-биле быжыг, ыяш дазылы-биле быжыг».

Бистиң кырган-ававыс Нурсат Дембиреловна Сат кончуг аныяк назынында 12 ажи-төлдү азырап, кижизидер белен эвес үлө-салымны чүктөп, амыдыралдың оңгул-чиңгил кооп-ларын чурттап эрткен.

Даваа Түлүш кырган-ача-выс (авамның ачазы) баштайгы өөнүн ээзи кырган-ававыстан 4 кысты, 3 оолду бодараткан. Баштайгы өөнүн ишти кырган-ававыс аараш чок болган. Кырган-ача-выс ажи-төлүнүн иезиниң кады төрзөн дунмазы Нурсат Сатты айтыртып алган. Чонун ужу-чаңчылы ыңдыг турган. Аныяк ие 5 уруглуг болган.

1940-1950 чылдар репрессия-ның кадыг-берге чылдары. Кырган-ача-высты кады төрзөн дунмаларын, күдээлерин өнчү-хөрөгизин хавыргаш, шииткеш, шөлүпкөн. Оларның чаңгызы-даа төрзөн чуртунче ээп кел-бээн. Хөй ажи-төлдү азыраар салым Нурсат Сатка онаашкан.

Сеткили ак, энерелдиг,

уян толтуг, идегелдиг, ыдыкшылдыг,

Ажи-төлге буян кежиин

өргүп чоруур,

Ыңдыг кижиле делегейде

чүгө ие.

Даржыктыг берге чылдар кырган-авамның ажи-төлүн-ге дээп эгелзэн. Олар ат-сы-вын солудуп, кожуннарже төрзөн булуңундан ырадыр көшкүлзэннер. Колхозтар тургустунуп, амы-хууда малын малдап чораан арааттары бөлүп эгелзэр-ге, олар Хайыраканче, Арыг-Бажынче, Ийи-Талче тоо-быда-рай бергеннер. Ававысты база кырган-аваларымны колхозка кирибзэн. Мен Ийи-Тал школа-зынга өөренип турумда күрүне хандырылгасындан үндүрүпкөн. Сөөлүнде билдингени болза, чонун дайзыннарның ажи-төлү дээш ыңчалган болган. Кырган-аваларым боттарының хонаштарында чурттап артып калганнар. Ававыс Арыг-Бажынче кырган-авам Сат Нурсаттың чанынче көже берген.

Кырган-ававысты Сат Дембиреловна деп кым-даа билбес, адавас-даа. Ол ат аптарда бөөшкүндө ораап каан «чурттап» чораан. Чону-даа, төрелдери-

даа Чоржаң-кадай деп кырган-ававысты хүндүлөп адай берген.

Шагаан-Арыг школазынга өөренип турумда ававыс кижиге барып алган. Келгеш, ыглап-сыктап, кырган-авамның казана-жыңындан үнмзэн мен. «Уруум, ада чокта кайы хире түрөп өзүп келдиңер. Ону утпаан сен. Назы-харың улгадып, байдалды шору угап биле берген ышкыжыл сен» деп, кырган-авамның чагы-сөзү меңээ өөредиг болган.

Аңгы-оол Ширинович Кыргыс – соңгу адам кончуг мөзүлүг кижиле болду. Артык сөс-даа чугаалавас, баштаксымаар. Чүвени элдээртип чугаалап каар. Дунмаларым безин «ачай» деп хүндүлөп адай бергеннер. Буян-ныг адавыс ачызында эртем-билиг чедип, башкы мергежилдиг болдум, а дунмаларым доозазы ортума өөредилге черлерин чедип алдылар. Аңаа мөгейип чоруур мен. Аңгы-оол Ширинович-даа, ававыс-даа бистиң аравыста ам чок. Күдээлери Маныла Уйну-оол, Каадыр-оол Бүрбү, Кара-оол Шалык кырган-авамның аажы-чаңын

бо-ла сактып чугаалажып орап чүве. Бичии казанаанга чеде бээр, арыг-сили аажок. Уткуй халып кээр, ажилгы-кежээ, сергек, чугаа-домаа дорт, чарт. Өөнге баарга, далган-таразын салып, сарыг шайын кудуп, хүндүлөп-ле эгелзэр. Арага ижи-чоранын чер-ле көрбзэн-даа, сагынмас-даа-дыр бис. Араганы амзап безин көрбзэн боор ол. Ооң азыраан 12 ажи-төлү шупту өг-бүлелиг, чонунга, күрүнелинге төлөптиг үлүг-хуузу кирип, тура-соруктуг, узун назылап чоруур, аразында найыралдыг алышкылар болду. Ызыгуур салгаан хөй ажи-төлдүг, уйну-тарлыг. Оларның салгалдарын боттары-биле кады санаар бол-за, 300 ушчок ашкан.

Өгбелер мерген сөстүг, Өндүр чараш чаңчылдарлыг. Салгалдарга арттырып каар, Өнчүзү-дүр сагызын-дыр. Кара-оол Дулбаевич-даа, оолдары-выс-даа (бичиилерин харын сагынмас боор) даайла-ры-выс, күүйлеривис, даай-ава-лары-выс, честелеривис аал-оранынга чедип, үнчүп, киржи-п, эдержи-п, артыжадып, айдыза-

дып-даа чордувус ийин. Бист хар-назыны-выс улгаткан. 80 х чоккушуп келдизин.

Сат Нурсат Дембиреловна Чоржаң-кадай – буянныг кырган-ававыс, иевис, эневис. Ол 72 х ажи-чурттаан. Арыг-Бажын өөр-өнер эш-өөрүнүн төр-чонунун чанында орнукушуду тамчыктыг уйгу-же үдедивис.

Бистиң соовуста өзүп ор салгалдары-выс өгбелерин чуртталгазын сонугурап, олар чоргаарлары ужурулуг: Ады Түлүш аймаа, адазы Дава Эжым чурттуг. Улуг-Хем оң т-лакы хонаштар, турпаглар о чурту ол.

Даайлары-выс Даваевич-лер: Лодай-оол, Нам-оол, Шыгы, Сүттүг-оол, Хөлчүк-оол, Таңды-оол, Оолак дээш шуп-Түлүштер. Даай-авалары-выс Чанзаймаа, Севек, Серенма Чүсүмаа, Өлчеймаа.

Энелерге, иелерге ак орукт чедишкннерни, өөрүшкүн аас-кежикти, сагыш-сеткил омак-сергек чоруурун кырган ававыстың салгалдарыны өмүнээзинден күзедим!

Надежда ШАЛЫН
хоочун башкы
Кызыл хоора

Езу-чаңчылдарывыс

ЭР КИЖИНИН САГЫЫР ЧҮҮЛДЕРИ

Эр кижини эр кижини-ле болгай. Чуртталганын бүгү талаларына ол ылгалдыг эр бүдүжү бедик чадага турар ужурулуг. Ынчангаш амгы салгалдың эр хиндиктиг аныяктарына болгаш шкопачыларына хамаарыштыр бо чүүлдү бижидим.

Бирээде, эр кижини дүне-хүндүс-даа, өлде-чааста-даа, каан аяста-даа чорук кылып чер чоруур болгай. Черниң черинге чорда, сугтур чаашкын чаап, дээр динмиреп, кызаннаашкын оду кызанайнып турда, эмин эрттир далажып, шаап болбас. Ийде, өгбүле туттайн чорааш, тааклы тыртпас, арага шуут ишпес. Аът бажынче какпас. Улуг ыт-шимээн үндүрбес. Эр кижини черге чорааш, чеш паш-биле суг успас. Көжүп-дүжүп чоруурда, аржааннап-даа чорааш, майгын тиккен чериниң өргөннерин ыяп-ла тура тыртып кааттар. Адазы сал үндүрбээнде, олту сал өстүрбес. Дөртөн хар ашпайн чорааш сал үндүрбес. Чер каспас. Оорланмас. Үптөп-тонавас, дигриг амытан тыны үспес. Эт-сеп үревес. Мегелевес, хоптанмас, актыг шын дээш туруштуг болур. Хоптак-чазый, адааргак болбас. Эш-өөрүнүң аас-кежиин деңге үлөжир. Кээргээчел-дузааргак, биче сеткилдиг болур. Уругларны хүндүлээр, бичиилерни чаптаар. От-көс долганмас. Дүне-хүндүс-даа арт-сын ашканда, кижигер кешкенде, чүдүп-чалбарып чоруур. От орну баспас. Ол ыяш кешкенде, ооң бир будуун черни каскаш олуртуп каар. Чодураа, долаана, чыжыргана чыганда, ооң салбактарын сып, үрөп болбас, чүгле кадын чыып чиир. Хөрек-чүректи каржы-хажагай бодалдарындан арыглаар. Чалгаа, олутмай болбас. Кылыктыг, хорадаачал болбас. Уйгужу болбас. Улуг уйгу багай. Эштиг куш атпас, оолдуг аң өлүрбес. Аң адып алгаш, ооң ишти-хырнын көзүлдүр ажык черге октавас, чингис-биле хөөп каар. Ай, хүн өгленирге, дээр чүдөрөп, хадыр, чаар, изири соор дээш ону биллип алыры чугула. От-көске ужа-төштүн дээжизин чиртир. Дүне бөрт чок даштыгаар үнмөс. Өгжө кымчы тудуп алгаш кирбес. Кымчы тудуп алгаш, улус-биле менди солчуп, хол тудушпас. Дүне арт-сын ажарда, кижигерге чалбарып, чүдүүр, ол үеде чажыг чашпас. Чер даянмас, хем куду баштандыр чытпас.

АЖЫП ЭРТЕР БЕРГЕЛЕРИ

Чырык өртемчей кырынга эр болуп чаяаттынып төрүттүнгөш, бодунуң оруунга таварышкан кандыг-даа моондактарны, бергелерни ажып эртип шыдавас болза, сорулгазы, күзеп чораан күзели чогул, бүтпес болгаш ат-алдары баксыраар, эр шинчизин оскунар. Эр кижини тос бергелерни назынының иштинде-даа ажып эртер. Тараачын, малчын, аңчы болуру ада-өгбелериниң салгалдарындан дамчып келген эрте-бурунгу езу-чаңчылы болур.

Оол кижини кыштын соогунда дадыгып быжыгар. Ол дээрге бичии оолдарга езулуг эр болуп каннаттынарынга эң чугула ылгалда болур. Кыжын соокта харга кызыл-даван маңнаарга, чүстер аарыы кижиге турбас. Тос харлыг оол чарыш аъдын муна бээр. Оол уруг адазынга эш болур, ыңай-бээр чер чоруурда, эдерип чоруур дузалакчызы болур. Эр кижини тос-он харлыындан эгелеп, амы-тынынга халдап болгу дег айыыл-халапты ажып эртер.

Эр кижини бичиизинден-не мал-маганының баскан изин ылгап билер ужурулуг. Ыт изи-биле бөрү изин, кижини изи-биле адыг изин база ылгап билери чугула. Аал-кодан ивизин черлик ивиден ылгап билзе чогуур. Кулунчакты чүгүрүк азы чоржаң аът болур деп тодарадып билер болур ужурулуг. Үнген хүннүн хаязындан кандыг агаар болурун биллип алыры, булуттарның өңүндөн хар, чаъс чаарын баш бурунгаар эскерип билери. Үнген айдан кандыг хүннер болурун ожаап билери. Сылдыс караандан соок азы изиг болурун эскерери. Өлүм-чидимни эмин эрттир ундарап, салдынмай шыдап эртери база чугула. Өске чер-чуртка чорааш, сарынналып ырлавас. Нүгүл-хонка алыспайн ажып эртери, чашпаа, авыастыг кижилерниң овуузуңа алыспазы. "Эргээ өөрөнмөс, бергээ өөренир", "Эр кижини соруттаан сорулгазын чедип ап шыдавас болза, дөңгүр көк буга болуп төрүттүнер" дээр чүве болгай.

Ынчангаш эр кижини, эр кижини-ле болгай. Аал-ораны, ажы-төлү, арат чону, амыр-тайбың, аас-кежиктиг болзун дээш сорулга салып чурттаар. Кажан-даа аас-дыл, өш-өжөөн кылбас, быжыг туруштуг, келир үе дээш ханы бодал-биле чурттаар ужурулуг бис.

Белен чүүлче чүткүвөөр,

Бергелерге торулбаңар!

Сагыыр чүүлдү чандыр баса,

Сагып, чүдүп чалбарып чор!

Даржаа КАРА-САЛ.

Тываның ховар талантылыг оолдарының бирээзи, ТР-ниң алдарлыг артизи Сайдаш Монгуш регионнар аразының «Биир кун» («Под одним солнцем») деп телевилелинде киржип турар. Бо телевилел Якутск хоорайга 2017 чылдың август айда эгелээн. Солун телевилелди Якутияның эстрада театры болгаш «Саха» деп национал компания ажылдап кылган.

«Биир кун» деп телевилелде Россияның акы-дуңмалышкы 11 регионундан уран талантылыгтар киржип турар. Оларның аразында бистиң чаңгыс чер-чурттууvus Национал театрының аныяк артизи Сайдаш Монгуш бар. Мөөрейниң баштайгы кезээнге аныяк артист өткүт чараш үнү-биле «Өдүгөн тайга» деп ырыны хөөмей-сыгыдынга үдедип күүсеткеш, шииткечилерниң сонуургалын чаалап алган.

Дараазында, 2-ги кезээ ноябрь айда эрткен. Ынчан тыва, бурят, чуваш, татар болгаш өске-даа артистер мөөрейге тураскааткан пресс-конференцияга база киржип, боттарын таныштырганнар. Оон улаштыр каттышкан улуг концертин чонга бараалгаткан. Сайдаш Монгуш «Дыңгылдай», «Бодум чуртум эргим-не ийин» деп улустуң болгаш «Авамга өпей ырым» деп бодунуң чогааткан ырызын бадырып берген. Азия төвүндөн келген артистин уран талантызын улуг сонуургал-биле үнелеп көргөни чоргааранчыг.

Телевилелдин сөөлгү кезээн чоннуң

Культура адырында

ҮНҮВҮС БЕРЭЭЛИҢЕР!

Тываның алдарлыг артизи Сайдаш Монгуш.

үнүн дыңнаары-биле интернет четкизинде чарлаан. Ынчангаш кайгамчык талантылыг аныяк артист Сайдаш Монгуш дээш үнүвүстү берээлиңер! SMS-медээни кысказы-биле «ШОУ 1» 5577 дээш чорудар.

Ол смс-бадылаашкыннарның түңнели-биле мөөрейниң эң тергийн ийи тиелекчизин илередир. Шаңналы Гран-при болгаш чартык миллион рубль. Өске-даа киржикчилерни 100-тен 300 муң рубль чедир шаңнаары көрдүнгөн. Бо солун телевилелдин

түңнел концерти февраль 17-де Якутск хоорайның «Триумф» ордузунга болуп эртер.

Ол ышкыш «Биир кун» деп якут телевилелди январь 16-дан 19-ка чедир «Новый век» телеканал Тываның чурт-такчыларына көргүзүп турар. База интернет четкизинде <https://vk.com/tuvaeis> көрүп болур. Бо телевилелди бүгү чуртта 16 миллион көрүкчүлөр октаргай четкизинден сонуургап көрүп турар.

Бистиң корр.

Чаа ном

УРАН СӨСТҮН «ДАРГАННАРЫ»

Вотяков очулдуруп каан. Ол база чогаал ажылынга сундулуг очулдурукчу кижини. Ооң соонда 2014 чылда Ю.Вотяковтуң очулгазы-биле «Тыва шүлүк чогаалының антологиязы» деп номче болгаш дараазында чылда Россияның поэзиязының антологиязынче Виктор Куллэниң уран чечен очулгазы-биле парлаттынганы бо — деп чугаалады. Шынап-ла, ооң чогаалдары кижиниң сеткилинге езулуг-ла ындынныг сарыны-биле сиңигип кире бергенин номчупкаш-ла, эскерип каар.

Ол ышкыш үстүнде демдеглээним ат-сураглыг Виктор Куллэ Александр Даржайның «Далайны көрбээн мен» («Встреча с морем»), «Тыва» («Тува»), «Сагыш» («Душа») болгаш «Эргелениг» («Ластясь к горе») деп шүлүктөрүнүн очулдурукчузу. Ол чогаалдар база Россияның антологиязынче кирген. Сан Сановичиниң шүлүктери дылының чечен-мергени болгаш бодалының чигеги-биле шагдан тура улуг-бичии номчукчуларның сонуургалын хаара туткан. Ам бо хүнде алдарлыг чогаалчывыс бистиң аравыста чок-даа болза, ол өлүм чок шүлүктөрүн чоннуң өңчүзү кылдыр арттырып каан. «Далайны көрбээн мен» деп шүлүктен үзүндүнү кирип көрейн:

Кара чаштан

Мөңгезинге бүзүрээним

Хайыралыг чуртум

бөгүн оскундум.

Өскөн черим

дужу бо дээш ногаан сугже

Өкпөң-кызыл чечектерни

октап тур мен...

Далайны мен

караам-биле көрбээн мен,

Талыгырдан

сураан дыңнап өскөн мен...

Бо шүлүктү номчуптарга-ла, бир-ле ханы бодалдар кижиниң сеткилинге кирер. Даржай чогаалчы төрээн

Чаа-Хөлүнүң суг адаанче кире бергениниң дугайында каш-ла сөстү кожуп тургаш, хомуудалын чая соп эккелгени онзагай. Шынап-ла, ол хире чараш шүлүктөрүнүн ынаныштыг автору-дур ийин.

Чечен чогаалдың база бир «дарганы» Эдуард Мижиттин «Баштайгы чалгы» («Первая волна»), оон ыңай

Амыдырал чалбыыш-оду чиик

самнап,

Кедергей-ле хөглүг ойнап,

кыйгырыпкаш,

Ажык холун сеткил-чүрээм сунуп

бээрге,

Кенен чоруум ол-ла дораан

хаара чипчик...

дээш одуруглар кирген «Бодал ээзи» («Дух мысли»), «Күзел» («Мечта») деп шүлүктери бодунуң очулгазы-биле Россияның улуг антологиязынче парлаттынганы. Ол орус, тыва дылдарда ханы уткалыг чогаалдарны бижип турар шыырак дээш чогаалчы болгаш очулдурукчу. Эдуард Байыровичиниң чогаалдары хамык чонну бодунче кири сорунзалап турар боорда, сонуургап номчупкан улус оон салдыкпастай бээр, харын-даа мырыңай доктаамал номчукчузу болу бээр.

Тыва шүлүк чогаалының «дарганнары» алдын аптаазында база бир сүүзүннүг чогаалдарын шыгжамырдан уштуп, хөй нациялыг чуртувустуң номчукчуларына таныштырган. Оон ыңай оларның чогаалдары чүгле номнарда эвес, октаргай четкизинде база эжиндирип чоруп турар. Соруг манаан аңчы дег, ол дузактан кеденгирлеп олурар номчукчузу бирээзи мен.

Чазаныр, дарганнаар ус-шеверлер дег, сөстөрүнүн сүүзүнүн алгаш, ханы уткалыг чогаалдарны ужуктап чоруур чеченнерге чоргаарланмас аргажок.

Ася ТЮЛЮШ.

Өөредилге болгаш кижизидилге

КЫШКЫ ДЫШТАНЫЛГА ҮЕЗИНДЕ

Кышкы дыштанылга үезинде Мөрен школазының өөреникчилери дыштанылганын кандыг эрттирип турарын башкылар коллектив тускай хайгааралга алган. Оолдар, уруглар кышкы дыштанылганы боттарынга чүү хире ажыктыг кылдыр эрттирип турарынче кол кичээнге ийи салган.

Мөрен школазының социал педагог башкызы болгаш психолог Зоя Кулдун, Мөрен сумузунун чагырыкчызының ораакчызы Ч.Ю. Чоомбул, участок төлээзи шагдаа Меңги Чүлдүм болгаш Иштики херектер яамызының муниципалдар аразында Таңды килдизинин оперативтиг төлээзи Орлан Чудак олар социал байдалы нарын өг-бүлелерни кезип, рейдлерни эрттиргенер. Ындыг өг-бүлелерде байдал ниитизи-биле уругларның кышкы дыштанылганы эки эрттиреринге чогулчалыг болган дээрзин рейдлер көрүскен. Ол өг-бүлелериниң өөреникчи ажы-төлү башкыларның бергени өөредилге онаалгаларын күүседип, өөренген чүүлдерин катаптап, арыг агаарга ойнап-хөгөп, аалда ажил-агыны кылырынга ада-иезинге дузалайып турар болган.

Авазы чок арткан өскүс уруглары

бирги классчы Дарый биле үшкү классчы Аюш кышкы дыштанылга үезинде эки дыштанып алзын дээш, адазы Шолбан Чылбай сагыш салып турар болду. Мөрен школазының одакчызы Эрес Чыпсынактың өг-бүлөзи дөрт ажы-төлдүг. Ийис оолдары Майдыр биле Намзырай бирги классста өөренип турар. Бо өг-бүлөдө байдал база өөреникчи ажы-төлдүң дыштанырынга таарымчалыг болду.

Мөрен школазының өөреникчилеринин чамдыгы кышкы дыштанылга үезинде республика чергелиг спортчу маргылдааларга киришкен. Чижээлээрге, сески классчылар Бадарчы Сүгдөр биле Базыр-оол Байлак мини-футболга өөреникчилер аразында найысылал Кызыл хоорайга болуп эрткен республика чергелиг маргылдаага багай эвес киришкелгенер. А чедиги классчы Валерия Сүктермаа найысылал Кызылга Тываның Баштыңының эрттиргени Чаа чыл елка-

зынга киржип чораан. Кышкы дыштанылга үезинде Үнегетти деп черде Соортай Чынчыдай даай-авазының аалында база Валерия чедип, ооң ажил-ижинге дузалайып турган.

Школаның эң ылаңгыя үстүкү класстарының өөреникчилери, чеже-даа дыштанылга үеи болза, өөредилгезин үспээн деп чугаалап болур. Чижээлээрге, тоску

классчылар Виктория Моңгуш биле та Базыр-оол, он бирги классчы Эд Себилбаа олар башкыларның эрт турганы консультация кичээлдерин лур шактарында кээп, билиин бед алганнар.

Ада-иези чок арткан өскүс-ча оолдар, уругларны азырап өст оларны эртем-билигге чедирип, төл кижилер кылдыр кижизиткен буа кижилер Мөрен суурда бары өөр Чеден сес харлыг Мария Никола Чанчыдай өскүс арткан Энрик, Эрнест, Эдуарда оларны чажындан рап өстүрүп, өөредип каан. Олар бирээзи Эдуарда ам он бирги класс өөреникчизи, а Эрнест Санкт-Петербургта чурттап, ажилдавышаан, ажил-агыны дээди өөредилге чер бот-өөредилге-биле өөренип турар.

Сөөлгү чылдарда Мөрен суурда бүлелерде социал-психологтук ба элээн экижээнин демдегеп каары эвес. Ажы-төлдүң школага өөредилге болгаш сагылга-чурумунга ол база салдарлыг бооп турары чугаажок.

Ольга ХОМУ
Мөрен школазының социал педагог

Чурукта: «Аныяк өг-бүлөгө» — кыш губернатор төлөвилелинин Мөрен с дан киржикчилери Камил биле Аян Херелдериниң бажыңыга тырттырган: авазы Аянмаа, оолдары Начын Уран-Даш, башкызы.

А.С. Бегзин-оолдун чырык адынга

ХАЙЫРАЛЫГ ЭШ – УЯН ШҮЛҮКЧҮ

Институт соонда аныяк башкы «Шын» солунга ажылдай берген мен. Ынчан Барыын-Хемчиктен «Шынның» тускай корр.» деп каан Бегзин-оол деп кижин хей-ле чагаалар чорудар турган. Үлетпүр килдизинин эргелекчизи Мижит-оол Саая, корреспондентилери Шаңгыр-оол Куулар биле мен турган болгаш, ол чагааларны кол кезинде мен парлалгага белеткеп турган мен. Ылаңгыя «Тыва даг-дүгү» комбинадының болгаш Ак-Довурак хоорайның тудуг-суурунун дугайында чүүлдери дыка эки бижиттинген боорун дораан эскерген мен.

Бир катап редакторун ораакчызы Александр Дембирель бистин өрээливиске эдиртип кирип келген эжин таныштырды: «Бо Бегзин-оол-дур, Таныжыңар». Оожум-топтук чугаалыг, эвилең-ээлдээ аажок кижин болду. Ынчан «Шыңга» шупту улуг журналистер ажылдап турган, аныяктар каш-ла кижин бис: Дембирель, Бегзин-оол, Вера Куулар, Артык Ховалыг, мен. Ынчангаш аныяк улус чайгаар эдержип, бо-ла кады дүштээр бис.

Бир катап ол-ла Дембирель «Алеша, Алеша» деп-ле бир кижин дугайында меңээ чугаалап турарга, «Кым чүвөл?» деп айтырыптарымга, ол кара баары кадар чыгы каттырган. Бегзин-оолдун адын Алеша (Алексей) дээр деп билбес болган-дыр мен. Бегзин-оол дээр-ле ады ол деп бодап турган мен. Зоя Амыр-Донгактың «Алешага» деп шүлүүн ынчан номчуваан турганым ол. Зоя биле Алеша хып дээн чалыы шаанда «Тываның аныяктарына» кады ажылдап турган үезинде, ол шүлүк бижиттингенин, соонда дыңнаан мен. Ынчалдыр аныяк, чалыы шаавыста-ла солунчулар — коллегалар бооп эдержип эгелээш, бүгү назыда өңүктөр болуп артыыс. Ооң эштери — мээң эштерим, мээң эштерим ооң эштери апарган. Чаптанчыг, чараш, солун, эш-өөрүс оскунган, ыгласанчыг дээш-ле кандыг үелерни чурттап эртпедивис дээр.

«Хемчиктин сылдызынга» база кады ажылдадыыс. Солунчунун дорт хүлээлгезинден аңгыда, хей-ниити ажылдарына аажок идепкейлиг бис. «Төрээн дыл» ниитилелинге эртемденнерниң безин кылбайн турганы ажылдарны (аңгы-аңгы тема аайы-биле бөлүктээш) тайылбырлыг словарьларны солунууска парлап турдувус. Чижээлээрге, «Тыва өгнүң эдилелдери», «Тываларның үе хемчээл-

дери», «Тыва чем-нер», «Ижин-хырын-ны аштап-арыглаары» дээн ышкаш, Феликс Сеглеңмей, Комбу-Сүрүң Бойбу болгаш өске-даа ат-сурагы кижилер-биле ажылдап турдувус. «Мажалык» чечен чогаал каттыжышкынынга сайгарылгалыг хуралывиска изиг-изиг шүгүмчүлөжир бис. Дыка-ла хейнү кижин оон өөренип алыр чүвө.

Василий Ууртакович, Маадыр-оол Бартыштаанович олар-биле кады Алексей Сарыгларович Мөңгүн-Тайгаже бир чылын үнгөш келгенер. Мөңгүлек, Чараш-Даш дээш четпээн тайга-сыны чок. Журналист, чогаалчы эш-өөрүнүн аразындан Антон Үержаага дыка ынак, аңаа аажок чоргаарланыр кижин. Сарыгларовичиниң шүлүк бижип эгелээнинге Антон Үержаа база ооң чогаалдыкчы ажыл-херээ улуг салдарлыг болган деп бодаар мен.

Бегзин-оолдун ава-ачазына тураскааткан шүлүктөрүндө ооң кайы хире эргелиг, чассыг чорааны билдинип турар. Амыдыралда база ол ындыг: кады кылаштайып чораан болза, ыяп-ла экин кижээ үстүрүп алган чугааланып чоруур; байырлашкан болза, ийи эктинден дыңзыды тудуп каар. Улуг-бичии-даа кижилерге черле дыка чымчак, элтиг-эвилең. Чаңгыс классчыларына, чоок эштеринге хамаарыштыр эскерип көөргө, оларынга, шынап-ла, аажок эргеленир. Чүгле херээжен эш-өөрүнге эвес, а эр эштеринге база дыка камныг: суур, сумузун адап, эргеледип хүндүлээр: Хо-мушкун огу, Ооржак кызы, Кыргыс огу... «Бажа» деп сөске дыка ынак, аныяк эр хиндиктиг өөрүн шуптузун баштактанып бажа дээр. Алексей Сарыгларовичиниң ээлдек аажы-чаңының, чымчак сөс-домааның (чараш, чарашпай, эргимим, кара, карам, чаңгызым, багай акың дээн ышкаш) уружундан чамдык кижилер, ылаңгыя кыс улус, чүгле аңаа хамаарыштыр чугаалаан сестери кылдыр чүрээнге чоок хүлээптери мыяда. Чогу боду база аажок сонугураачал, кижилерниң чаражын эскерип, үнелеп билер болгаш, ол бүгүге хамаарыштыр сагыш-бодалын черле чажырбас кижин. Хей чылда аажок чоок эдержип чоруур кыс эштери ооң ол аажызын пат билер бис. Чогу кымга ылап «чагырга чок

А.С. Бегзин-оол.

ынакшаанын-даа», ажы-төлү дээш арыг сеткилин чагырап ужурга таварышканын-даа билер бис.

Өөнүң ишти Урана эмчи-биле таныш бис. Ажы-төлүнүн иезинге ол дыка хей шүлүктөрүн тураскаадып бижээн. Ак-Довурактан Кызылче көжүп бадып турумда, мээң садып чадап каан бажыңымны Бегзин-оолдар (Шагаан-Арыгдан Ак-Довуракка катап чедип келгеш) ээлеп артып калган улус. Кээп көрүңер дээримге, Урана: «Нагорная кудумчунун чаш ажы-төлүнүн кадыын харылап турган болгаш, ында бажыңнарның шуптузун билер мен, эң дээрзи-ле силерниң бажыңыңар чүвө» дээн, аңаа кезек чурттаан улус. «Кудавыс дүжүргөн бажыңывис база бо кудумчуда» дээр чораан. Узун, чоон кара чаштыг, терең кирбиктерлиг, кызыл чаактыг — чуруп каан дег, чараш эмчи-ле болгай. «Дыргак бизи хеглип турар сырый чажың...», «Чараш караң чажын чодуп алам, сарыым...» дээш өске-даа хей чараш шүлүктөрүн ол өөнүң ишти Уранага тураскааткан. Ажы-төлүнүн авазының «адының бажы эрте хоя берзе-даа», амыдыралының сөөлгү хүнүңге чедир ол чидирг дээш чааскаанзыралдың шаажы-хинчээ көрүп чораанын катаптаптынмас шүлүктөрүндө ол төөгүп каан.

Одуг-даа ышкаш, удаан-даа ышкаш чыдырымда, Оштуг дүжүмге үш чыл болгаш кирдиң, Шала ишкен арагам орун баарында, Чааскаан, көңүс чааскаан ыглап олурдум. Дун уруу Аяна Алексеевна башкыны ам көрүп оларымга, авазы-ла кара олчаан, чугааланыр аяны безин ындыг. Алдынай Алексеевна (англи дыл башкызы) биле оглу Адыгжы Алексеевич адазын дыка дөзээнер. Азырап өстүрүп каан кызы Хо-рагай Америкадан бээр өөренип кааппан. «Аксы-Барлыктың алдарлыг шүлүкчүзү». Чаңгыс чер-чурттугларының аңаа тывыскан бо адынга сеткилинден чоргаарланыр кижин.

Алдын-Булак ховузунун Аза-огун дөзээн болгаш, Өйлеп-өйлеп багым киргеш, Өжөш, хедер апаар-дыр мен.

Сагыш-хөңнүм чамдыы болган Чагыттарым аразында Базыр өскөн төрээң шыгым Маргаа сизен торгузу дег, Баштак-хөңлүг орап-дыр мен. Өлүп каарга, ам кээп миннип келген ышкыш, мактап эгелээр ышкыгай, а мээң

эш-өөрүм караам суглуг дириг чору алдаржыдып кагды» деп хөөрегил А.Бегзин-оол эштеринге амыдырал «шылгалдазының үш үжүүрүн» шыда эрткен «Тыва Омар Хайям»-дыр.

2015 чылдың чайынында «Шын» журналистери Бай-Тайга кожуунче гакчылап бар чораш, орук ара сота телефон дамчыштыр Бегзин-оол-б чугаалажы бээривиске, «Ак-Довурак» эртип чыда, ыяп-ла бажыңга келиң дээн. Изиг-хан, ужа-төжүн буруладыр бир чүү кончуг улуг аалчылар келген, каш хүндүлөттүвис. Ноутбугун ажыт шүлүктөрүн номчуп-ла турар, бистер билдир каттыржып, бирде коргуп, «Эл чоп ындыг шүлүктөр бижип турар сен» жип олурдувус. «Ажырбас, соонда чы көөр-көрбөзи билдинмес шүлүктөр ийин, а сөңээ өске бөлүк шүлүктөр бе каар мен, «Шыңга» салып каар сен» дэ Орук ара, Бай-Тайгадан бадып ора, к дүжөр болуп дугурушкаш, кирип шыда барган бис, чүге дизе Ак-Довуракта д 10-11 шакта эрткеш, орайтаан-дыр диш бис. Ийи-ле ай эртерге, ол бурганнай б деп кым билген боор. Алексей Сарыг ович боду өттүр көөр «хүртең хам» к болгаш, эш-өөрү дөгеревиске, чону чагыын арттырып каан.

Арамайлыг шак бо черден

азарымда,

«Адым бажы хоя берген»

сөөлгү шакта,

Шүлүктөрүм оода чаңгыс

одуруу-даа

Чүрээңерге бырлаш кынып

кирер болза

— Ыглаттынмаан караң чажы

болуп арткан

Ырың бажы катпаан-дыр!» дээш,

оглуңарга

сыгавайн,

Көжээ-маны тураскаал-даа

тургуспайн,

Амы-кудум — шүлүктөрүм

чаяп чораан

Алажымның инек-дажын

шанчып каңар.

Алексей Сарыгларовичиниң дугайында мен ышкаш чылыы-биле сактып, бодап чоруур өөрүсү, чонувус хей. Оларга болгаш хей санныг номчукчуларывиска Алексей Бегзин-оолдун чырык окур-хевирин сактыры улуг өөрүшкү дээрзинге бүзүрээр мен. А ону танывас кижилер ооң шүлүктөрүн номнарын дилеп эгелээри чугаажок. Ооң шүлүктери тыва литератураның бир онзагай чараш арны болуп артар, ындыг болганда, ол аравыста дириг хевээр чурттап чорууру ол-дур.

Светлана БАЛЧЫР

Социал адырның хоочуннары

ЧОНГА БОТТУГ ДУЗА

Мен солун дамчыштыр 1998-2007 чылдарда Сүт-Хөл кожуунун чагырга даргазы Иван Шыванович Монгуштуң (ам аравыста чок) социал политика талазы-биле оралакчызының албан-дужаалына ажилдап турган үелеримниң дугайында сактып бижикседем.

Ол үеде социал политикага хамаарып 19 адырның эргелелдери, килдистер, комитеттери, фонддарындан чыгып, дыка хей комиссияларның, ий-ниити организацияларның ажы-аңгы хыналдага ап, боттуг дузаны чеди-ип, удуртуп ажилдап турдум. Ынчан чонун амыдырал-чуртталгазының өнчелдин бедидер сорулгалыг 20 ре параметрлерден тургустунган четтарны түңнөп кылып, күш-ажыл мызынче квартал санында дужаап турдус. Ол чорудуп турган ажилда-

ооловна Монгуш, Валентина Серен-Доржуевна Сат, Аяна Кирилловна Монгуш дээш өскелер-даа шыдаар шаавыс-биле кожуунуустуң социал-экономиктиг хөгжүлдизинге үлүг-хууусту кирип, даанган ажылывысты үрө-түннелдиг кылып сорулганы салып алгаш, кызып ажилдап турдус ийин. Устүнде адааным оралакчылар болгаш специалистер ам-даа мээң-биле харылзажып, улам депшип, чонунга бараан болуп ажилдап чоруурунга сеткилимден өөрүп чоруур мен.

А социал политикага хамаарышкан адырлар ол үеде эң-не бергелерге таваржып турган-на болгай. Уругларның ай санында алыр пособиен чүгле ажилдап турар иелерге бээр, ынчан албан медицина камгалалының (ОМС) системазы ажилдавайн турган, ооң акшаларын кожуун бюджетинден хандырып турган. Хей ажы-төлдүг, амы-

акша шаңналдарны алган, ынчалдыр өөрүшкүвүс улуг болуп, улам кызып ажилдаарын дагдыган бис.

Ажилдап келген үелеривисте боттарының дилзэн езугаар республиканың социал политикага хамааржыр адырларының ажилдакчыларына арга-дуржулгагысты тарадып турган бис. Эң ылаңгыя барыын зонага, Хакасия, Кемерово областтардан келген социал ажилдакчыларга, төлзэлдерге эрттирген арга-дуржулга солчулгалары, семинарлар өөредиглиг болганынга үнелелди берип, солуннарга чырыдып турдулар.

Ынчан кожуун чагыргазынга мээң халас ажилдап турганым Чазакка ай санында 2 хевирниң отчеттарын бээр, прокуратураның доктаамал хыналдазынга турар 32 хыналда дептерлиг назы-четпээннерниң эрге-ажыын харылаар харысалгалыг секретарь, чагырганың эрге-хоойлу органны-биле ажилдаар ажилдакчы дээш оон-даа өске ажилдарга сөөлзүредир тускай шалыңны ажилдакчыларны тургусканы социал политика айтырларын шиитпирлээринге эптиг, магалыг болган-на-дыр. Ол берге үелерде мээң өөм ээзи, ажы-төлүм чалгын-чакпам болуп чорааннар.

Бо-ла бүгү ажилдарның чедишкени мээң-биле демнежи ажилдап турган удуртукчуларның дузасы база 30 чылдар иштинде республиканың аңгы-аңгы школаларына организаторлап, өөредилге эргелекчилеп, барык 20 чыл иштинде школа директорлап, өөредилге килдизинге методкабинет эргелекчилеп, килдизин удуртуп ажилдап чораан үелеримниң арга-дуржулгазының түңнелдери деп бодаар мен.

Төрзэн кожуунунмун социал-экономиктиг хөгжүлдизинге үлүг-хуум кириер сорулгаларым хей турду. Ол хемчеглерни 2007-2012 чылдарда план-хемчеглерге бижип алган турдум, ынчалза-даа ол күзелдерим бүтпээн, ажилдавайн барган мен. Меңээ болгаш мээң-биле демнежи ажилдап чораан удуртукчуларга харааданчыг, хомуданчыг болган, ол бүгү күүсеттиммиз сорулгалар болуп артып калган ийин...

Ынчалза-даа амга чедир кожуун чагыргазындан, өөредилге, кадык камгалалы, күш-ажыл болгаш социал политика, культура яамыларындан, чонумдан үнелелди ап чоруурумга өөрүп, четтиргенимни илередип, чоргаарланып чоруур мен. Ынчангаш мээң-биле кады ажилдап чораан коллективтеримниң кежигүннеринге бедик мөгейигни илередип, моон-даа соңгаар чогаадыкчы чедишкенинн күүзээр-дир мен.

Амыдыралдың агымы-биле ам-даа анаа олурбайн, Кызыл хоорайда хей-ниитиниң ажилдарына киржип, хоочуннарын Пленум кежигүнү болгаш Хоочуннар чөвүлелиниң чанында «Хөгжүмчү» ансамблин удуртуп, чонга уран талантывысты бараалгадап турар бис. Ансамбль дугайында аңгы материал база үнөр боор.

Черле бодум хей ажы-төлдүг өг-бүлөгө төрүттүнген, бичимден аваыстан чарылган, ачаывыстың холунга өскөн, ол бисти шуптувусту дээди эртемге чедирген, 11 кижиниң 7 дугаары болгаш, өскүс арткан уруглар, амыдырал байдалы чегей өг-бүлелерниң ажы-төлүнгө, хей ажы-төлдүг өг-бүлелерниң уругларына хей-ле өргүлдөр, ачы-буянны чедирип чоруур ава, кырган-ава мен. Непалга чорувуста, бичи уруглар белектерни арта ийи холдап алыр болдур ийин, чаптанчы кончуг. Бистин-даа ажы-төлдери дузаламчы, белек алгаш, аажок өөрүрлер. Ол кижиниң сеткилинге буянныг. Бөгүнде-даа база хей-ле иелерге, өг-бүлелерге амыдыралчы дуржулгамдан консультацияларны берип чоруур мен. Ону мен хүлээлгем дээр мен.

Валентина ОНДАР,
Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы.

Дүвүренчиг айтырыг

ПЕНСИЯЗЫН БОДУ АЛЗЫН!

Россияда пенсия хоойлужулгазын езугаар херээжен улус — 55, а эр улус — 60 харлыында хүндүлүг дыштанылгаже үнүп турар. Кымның күш-ажыл стажы болгаш шалыңы хөйүп деп кол-ла барымдаалаар чүүлдери ол.

Күрүнениң дээди чергениң шаңналдарын ап чорааннарның пенсиязы хей болур. Амгы үеде өртек-үне кызыгаар чок сула салдында, чүгле пенсия-биле амыдыраары кончуг берге. Хамаатылар бот-боттарының аразында чегжип, амыдырап турары чажыт эвес-ле болгай.

Пенсияны хамааты кижиниң бодунуң ады-биле паспорт езугаар тыпсып каан. Аңаа кымның-даа киржир эргези чок. Ашаа, кадайы, ажы-төлү кым-даа болза өске кижиниң пенсиязын ап болбас.

Херек кырында кандыгыл? Күжүр ада-иезиниң пенсиязын оглу азы уруу бажындан тудуп апарган. Ол дээрге арын-нүүр чок азырадыкчы чорук-тур. Орус хамаатылар болза шуут ындыг эвес. Бо чүүлду пенсия органны база кичээнге алыр болза эки деп бодаалым бар.

Чамдык аныяк оолдар-кыстар ада-иезиниң пенсиязын оларга баш билиндирбес ап турар. Ону билир болганымда, бо чүүлду бижип тур мен. Назы-хары четкен, өг-бүлелиг, иелзэн ажилдап турар, шалыңныг, ол хиреде ада-иезиниң азы бир инвалид төрелиниң пенсиязын ай санында долзу-биле ап амыдыраары дээрге, арын-нүүр чок чорук-тур.

Чүге ындыгыл? Бир талазында күрүне банкыларын бодал чокка далаш-биле хей түңнүг чээли акша алгаш, ону төлөп чадап кааш, чоок улусунуң пенсиязынче шургудуп турары бо. Күрүнеден чээли алырда, хандыр боданыр эвеспе? Акшазын чүгле пенсия алыкчызы паспортун көргүскөш, боду алыр ужурлуг. Чамдык аныяктар назы-хары четкен, ажил-хожудуг, өг-бүлелиг, аңгы амыдыралдыг хирезинде бир-ле хамаарылгалыг кижизиниң пенсиязын ап, чиксээр боор-дур. "Анайлыг өшкү-даа болза, чиир чашпаны аңгы" дээр ышкажыгай.

Бо мындыг багай чаңчылдан адырлып, чоок улусунуң күжү-биле амыдыраар, ажырымчы сеткилди каар херек. Пенсияны хамааты кижиниң аш-чеминге, кедер хевинге болгаш өске-даа чарыгалынга өйлей санап каан болур. Көдээ черлерде чамдык пенсионерлер 10 муң чедер-четпес акша ап турар, ол амыдыралга четчир бе?

Оолак КАРА-САЛ.

Ат-сураглыг өгбелеривис

МӨГЕ БИЧЕ-ООЛ

Мөңгүн-Тайга кожуунга шаг-шаандан тура-ла кончуг шыырак мөгелер чурттап чораан. Моол-биле кызыгаарлаш болгаш, 1921 чылга чедир моолдар, тывалар холуштур кады чурттап чорааннар. Ооң уржундан дыка хей черлерниң аттары моол апарган. Чамдык тывалар моолче чурттап киргилээш, олчаан ында чурттап артып калганнар-даа бар.

Моолга хүрештер үргүлчү болур. Тыва мөгелер аңаа барып, моол мөгелер-биле тутуп турганнар. Ол үеде Мөңгүн-Тайганың эң шыырак мөгелеринге Дагба Саая, Дагба Донгак, Чыдым-оол Иргит, Узун Шожут, Седен-оол Салчак, Багай-оол Саая дээш өскелерни-даа адап болур.

Мөге Биче-оол деп кижини шоолуг ат-сураг чок турган. Чүге дээрге кожуунга ол хүрежип көрбээн, Моолга чаңгыс катап хүрешкен. 1921 чыл боор, ынчан Убса аймактың байырлалына 3 тыва барып хүрешкен чүве-дир.

Олар дээрге Биче-оол Саая (Мөге Биче-оол), Дагба Донгак (Мөге Дагба), Чыдым-оол Иргит олар-дыр. Кончуг-даа шыырак мөгелер. Иргит Чыдым-оол эт-хангыр болгаш дурт-сыны 180 см чыгы, Биче-оол мөге тырың, дурт-сыны 170 см бичи алып турар. Семизи аажок, деңзизи 90 кил чедип турар.

Улангом хоорайга Мөңгүн-Тайгадан барган үш мөге онза чедишкенин болганнар. 18 харлыг Биче-оол Саая шүтүп үнген. Мөге Дагба — үшкү, Иргит Чыдым-оол дөрткү черлерни үлешкенер. Ол үш мөгениң ынчангы чедишкениниң дугайында улус көңүс болбас.

Мөге Биче-оол бичиизинде моол байга үш чыл хөлечиктээн. Ынчангаш моол дылды арыг билир. Сөөлүнде Тыва аңгы күрүне апарганда-даа, Биче-оол бо-ла Моолче чоруй баар турган. Хөлечиктеп чораан аалын сакты бээр кижини болган. Чаңгыс чүгүрүк адын ол улусунга апарып бергеш, 20 хойну сүрүп эккеп-даа турган.

Мөге Биче-оол чоннуң амыдыралындан черле чыдып калбайн чораан. Кодан хойлуг, инектерлиг, ийи-үш аъттарлыг. Колхоз үезинде "Малчын" колхозтун малчыны болуп, он ажыг чылдар ажилдаан. Багай атка кирип көрбээн. Дөрт кыстыг, бир оолдуг чораан. Кыстарының чамдызы ам-даа бар. Уруглары үлгерлиг авалар. Колхозка үргүлчү эки ажилдап чорааннар.

Адыг ХЕРТЕК.
Мөңгүн-Тайга кожуун.

В.Т. Ондар «Хөгжүмчү» ансамблдин удуртукчузу.

ывыс эки түңнелдери берип турду, материалдыг дузаны-даа чон кожуун-ан ап турган.

Харылап турар адырывыстың кылын дээштиг удуртуп, башкаар ээш, бергелерге торулбайн, уйгун-дын чокка ажилдап турганывысты кирип болза, бүдүн солуннар арны плур боор, ынчангаш эң-не кысказы-ле кожуунуус төөгүзүнден чамдык ыннарны ажыдып көрейин.

Кожуунуус баштыңы И.Ш. Монгуш дүүн, чөп сеткилдиг, чончу, салган рулгазының эчизинге чедер тура-руктук, удуртуп-башкаар ажилдың жыттарын аныяндан шигээдип, ажил-ишчи, амыдыралчы дур-лгазынга үндезилээш, билдилгик шарар, аналитиктиг угаан-сарылыг, медреселдиг, бурунгаар көрүштүг рга турду. Ооң ындыг шынарларын гле Сүт-Хөл кожуунуң чону эвес, спубликада ону билир кижилерниң ктып, үнелеп чоруурунга аажок рүүр мен.

Ол үелерде кожуунуң Хурал дар-зы Юрий Монгушович Бызытпаа ргавыс-биле деңге ажилдап тур-вус, ол база дыка-ла кижизиг, удур-чу шынарлары бедик дарга турду. гы үеде ол база кожуунуң Хуралын ргалап, кожуунуң социал-эконо-иктиг хөгжүлдизинге үлүг-хуузын ирип, аныяктарга арга-дуржулгазын мчыдып чоруур.

Ынчан аныяк оралакчы даргалар лгаш специалистер Александр тевич Ондар (ам аравыста чок), йынчы Бавуужапович Ондар, Ор-н Александрович Монгуш, Тыва спубликаның Президентизиниң дээзи Амир Намажапович Ондар, ээди Хуралдың депутатады Өнер лерович Ондар, Маны Колхозпа-ич Кызыл, Арслан Эрес-оолович улар, Чойган Болатовна Монгуш, ла Александровна Ондар, Омак н-оолович Ооржак, Вера Доржуев-Монгуш, Вера Хунапаевна Ондар, тра Биче-ооловна Ооржак, Ульяна атиновна Монгуш, Нина Долгай-

дырал байдалы чегей өг-бүлелерниң ажы-төлүн эртем-билигге чедирип алырынга деткимче көргүзүп, керээ езугаар жылгалдаларны кожуунга ре-гионнардан келген төлзэлдерге дужаат-тыртып турдус. Студентилерниң өөредилгези, амыдырал-чуртталгазын хайгаарап, өөредилге черлеринге чедип барып, бодумнуң өмүнээмден чамдыктарына дузаламчыларны-даа берип чораан мен. Түңнелдери эки болган, дыка хей дооскан кадрлар кожууннарда, Тыва Республиканың Чазанда безин эки ажилдап чо-руурлар. Олар база шупту мээң-биле харылзажып чоруурунга өөрүп чоруур мен.

Чеже-даа машина, техника че-дишпес, акша-шалың үезинде үнмес үелерде, айда бир азы ийи катап сумуларже, малчын коданнарже, уругларның дыштанылга, кадыкшыл-га, экология, туризм лагерлеринче үнүүшкүннерни доктаамал кылып, чогуур хемчеглерни ажилдап кылып турдус. Чамдык таварылгаларда мени аъттыг малчыннарда-даа ушкар-тып чорааннарын ам-даа сактып чо-руурлар. Ынчаар кызып чорааш кыл-дырткан чамдык лагерлеривистин дүжүп калганынга сеткилим хомудап чоруур. Ужурунда болза оларны улам хөгжүдүп, улам чогаадыкчы ажилдап тургаш, янзы-бүрү төлөвилелдерге киржип, Тыва Республиканың болгаш Россияның грант акшаларын кожуунга ажилдап алган болза ажыктыг турган боор деп бодаар-дыр мен.

Мээң Иван Шывановичге бады-ладыр ажылымның план-хемчеглери безин 15 арынның бичи номчу-гаш болдур ийин. Ынчан девизи-вис «Демнежилге — ажылдың дээш-ти» турду. Ол тускай комплекстиг план-хемчеглер, схемалар-биле ажилдап келгенивистин түңнелдери чедишкенин болуп, Сүт-Хөл кожуун республикага эки көргүзүлгелриг кожууннарның санындан дүшпейн турду. А 2003 чылда 8 адыр бирги черни ээлеп, комбайндан эгелээш, хей

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

ИВАН ЯРЫГИН АТТЫГ СПОРТ
КОМПЛЕКИЗИНДЕ

бичии оолдар, уругларны өөредери-биле тыва хүреш, сумо бөлүүнге хүлээп ап турар.

Бир айда өртээ 2500 рубль.

Болур хүннери: понедельник, среда, пятница.

Эртенги үеде 9.00 шактан 10.00 шакка чедер.

Дүштеки үеде 15.00 шактан 16.00 шакка чедер.

База чиигелде кылдыр 8 катап бассейнге халас эштир.

Тренер-башкы:

Баасан Андрее-

вич Баткар — Тыва

Республиканың На-

чын мегези, сумо-

га спорт мастери,

оолдар аразында

Европа чемпиону,

сумога бичии оолдар

аразынга Делегей

чергелиг чемпион,

аныяктар аразында 3 дакпыр

Наадым чемпиону.

Харылзажыр телефону: 2-16-16.

Ол ышкаш бичии оолдар, уругларны бассейн-ге эштип өөредир бөлүкчө база хүлээп ап турар. Бир айда өртээ 2400 рубль (12 катап баар).

Кичээл шактары:

9.00-10.00 — 11 хардан өрү.

10.00-11.00 — 7-10 хар.

14.00-15.00 — 7-10 хар.

15.00-16.00 — 10-12 хар.

16.00-17.00 — 13 хардан өрү.

18.00-19.00 — школа назыны четпээн 5-6 хар.

Неделяда 3 катап болур, хүннери: вторник, четверг, суббота, аңаа немей чиигелде — улуг-хүн санында халас эштир.

Тренер-башкы:

Донгак Сайын-Белек

Алдын-оолович.

Бодунга ап алыры-

биле:

1. Эмчи справказы

(дерматолог, я/гист, педиатр).

2. Сугга эштир хел, бөрт, карак шили, чунар-

бажыңга ажыглаар херекселдер.

Харылзажыр телефону: 2-16-16.

ИЗВЕЩЕНИЯ

В администрацию Чаа-Хольского района поступило заявление от гр. Российской Федерации, **Маады Анатолия Сундуевича** о предоставлении земельного участка в аренду сроком на 49 (сорок девять) лет из земель сельскохозяйственного назначения для сельскохозяйственного использования, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, местечко «Терезин № 1», с общей площадью 50000 кв.м. с кадастровым № 17:14:0502003:90.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Чаа-Хольского района принимает письменные возражения по данному заявлению.

Начальник отдела по земельным и иму-

щественным отношениям администрации

Чаа-Хольского кожууна Кенден Х.П.

В администрацию Чаа-Хольского района поступило заявление от гр. Российской Федерации, **Донмута Вячеслава Орус-ооловича** о предоставлении земельного участка в аренду сроком на 20 (двадцать) лет из земель населенных пунктов для индивидуального жилищного строительства, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Булун-Терек, ул. Ховалыг Сайын-оол, дом 3 «а», с общей площадью 1000 кв. м. с кадастровым № 17:14:0301011:210.

В рамках действующего законодательства в

течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Чаа-Хольского района принимает письменные возражения по данному заявлению.

Начальник отдела по земельным и иму- щественным отношениям администрации Чаа-Хольского кожууна Кенден Х.П.

Администрация Чаа-Хольского кожууна Республики Тыва поступило заявление от гражданина Российской Федерации **Ондара Артура Базыр-ооловича** о возможности предоставления в соответствии со ст.39.18. Земельного кодекса РФ земельного участка в аренду из категории земель населенных пунктов, расположенного по адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Степная, дом 28, с кадастровым номером 17:14:0101028:836, с общей площадью 800 кв.м., разрешенное использование для индивидуального жилищного строительства.

Лицам, заинтересованным в предоставлении данного участка, в течение тридцати дней со дня опубликования и размещения настоящего извещения, необходимо подать письменное заявление о намерении участвовать в аукционе на право заключения договора аренды земельного участка по адресу: 668221, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина 8, Отдел по земельным и имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского кожууна, тел.8(394)-43-2-12-18.

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Ак-Довурактың дугаары 4 ортумак школа-зын 2005 чылда дооскан **Айдана Михайл-**

овна ООРЖАКТЫҢ адынга тывыскан аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

«ШЫН» солуннуң туда садып алыкчыларының
кичээңгейинге

«Шын» солунну «Гаруда», «Беш сылдыс» садыг төптөрүндө, Тува-печатьтың дараазында:

- 50 дугаар садыг чанында;

- «Южный» универмагының чанында;

- «Востокта»;

- 20 дугаар садыг чанында;
- Төптө: Арбат; Детский мир (40 дугаар садыг чанында) киосклеринде; база редакцияның бодунда (Красноармейская кудумчузу, 100. 2-ги каът, 7 дугаар өрээл) садып турар.

• Байыр чедиришикини

Бистиң эргим, ынак ачавыс **Кусаал Севекович САЛЧАК**

январь 18-те 80 харлаар. Ачавыс

Кызылдың башкы институтун

1961 чылда дооскаш, төрзөн чери

Бай-Тал ортумак школазынга

башкылап күш-ажылчы ажил

чорудулгазын эгелээн. Тээли

ортумак школазының баштайгы

(бирги) доозукчузу. Ол дооскан

төрзөн школазынга хөй чылдарда

төөгү, общество башкылап ажил-

даан. Бай-Тайга райком партияга

инструкторлап, өөредилге эргеле-

линге хөй чылдарда ажилдааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнө

Ачавыс улус өөредилгезиниң тергигини, Тыва Республиканы

өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы, «Күш-ажылдың хө

чуну» медаль база өске-даа шаңнал-макталдың эдилекчизи

Топтуг-томаанның, эвилең-ээлдек, дузааргак, хөглүг-баш

бистиң ачавыстың 80 харлаан байырын таварыштыр кан

кадыкшылды, ажы-төлүнүң аразыңа ам-даа чурттап өө

чорурун күзедивис!

Уруглары, уйнуктары, дуңмаларында

Уруглары, уйнуктары, дуңмаларында

УАЗ автомашинага артык кезектерни садып база ЧАГЫДЫП ап болур!

Чагыдар болза (УАЗ, ВАЗ, ГАЗ) өртээ Новосибирск хоорайны болур. 10 хууга чедир чиигелделиг

Өнчү хевиринден хамаарылга чокка (бюджет — 44-ФЗ-ның 93 чүүлүнүн 1 кезээниң 4 пунктузун езугаар) организацияларны болгаш албан черлерин таарымчалыг керээ езугаар кады ажилдажылгаже чалап тур бис.

Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, 115 (2 каът, тел. 8-913-358-08-88.

МӨГЕЙИГ

Бистиң чаптанчыг, чараш, хеймер дуңмавыс **Владимир Дажыевич МОНГУШ** хеп-хенертен аарыг-аржыкка таварышкаш, ынак угаларындан, чээннеринден, чаңгыс оглундан кезээ мөңгедө чарлып чоруткан. Чаа чылдың бүдүүзүндө уттундурбас аар берге ажыг-шүжүгө, качыгдалга таварыштывыс.

Дуңмавыс хып дээн аныяк чалыы үезинде чүнү кылбаан дээрли, тыва кижиниң ынак өңнүү чылгы малды сонуургаар чарыштарга киржир, аът дугайында солун-солун төөгүлерни йөрээлдерни бадырага, кижилерге сеткили уярап кээр.

Чуржааттарының, кат-иелериниң эң-не төлөптиг, чараш бүдүштүгү күдээзи, честези. Каш чурттап эрткен үелеринде чонга «Чоннуң оглу-чолдак Вовка» деп шолалыг, тывызыксыг, чараш амыдырал дээш чүткүлдүг дуңмавыс. Дуңмавыстың окур-хевир, чараш мөзү-бүдүжү, угаларының, чээннериниң сеткил чүрээнге кезээ мөңгедө артар.

Январь байырларының хүннеринде бистиң ажыг-шүжүүвүстү үлежи, оон-моон келген дөргүл-төрөлдөрдөвиске, кудалары-выска, чаңгыс классчы эш-өөрүңгө, Кызылда чурттап чоруу, дуңмалары-выска, кожолары-выска, Салчак Тока кудумчузунун чурттакчыларынга биске берге үеде моральдыг болгаш материалдыг дуза чедирген чонувуска черге чедир мөгейдивис. Кижилер «чону чоорган, хөйү хөйлең» дээр болгай, уттундурбас шак бол берге үени бистиң-биле деңге дузалажып эрттиргениңерни утпас бис, четтирдивис чонум.

Угаларының мурнундан Зоя Дажыевна Чаа-Хөл кожуун

солуннуң сайтызы: //shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 12573 экз. Үндүрүлгениң тиражы: 4141

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор

А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб.: 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шююн — 2-01-35.
Кол редакторнун оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар
Д.С. Монгуш — 2-17-91.

Секретарь В.М. Чактар — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.

Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, Н.К.Санчай-оол,
А.А. Лагзы) — 2-13-10.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:

Нийтилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. А.А. Ондар).

Экономика, үлөтпүр болгаш көдээ ажил-агыг (редактору А.Н. Соян).

Социал айтырылгар (редактору Н.С. Эрген, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94.

Култура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору Э.Н. Кол).

Очулга (очулдуручу А.К. Ооржак).

Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.

Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Манчык.

Расч. счет № 40603810900004000277

Корр. счет № 30101810500000000735

БИК 049304735 ИНН 1701008465

КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва»

г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-

лары болгаш массалыг коммуникация-

лар адырыгга хайгаарал талазы-биле

федералдыг албаннун Тыва Республика

талазы-биле эргелели «Шын» солунну

2012 чылдың декабрь 3-те бүртүзгөн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-

00068.

Солунну «Тываполиграф» ААН-ге парлаан.

(Кызыл, Шетинкин болгаш Крайнеко, 1).

Солунда парлааттыг материалдарның ав-

торларының бодалдары редакцияның туружу-биле

дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш

өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар

боттары харылзаалар.

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — 11530,

организацияларга — 31730

Солун неделяда үш катап үнөр.

Хемчээли 3 парлаар ама.

Номерни парлалгаже дузааганы:

график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаш